

महोदय वे सचिन्तन रूपा नदी प्रकाश

26

Bhavanandi Prakash

म.प्र.

सामानाधिकरणेने निश्चयमात्रतलवृत्तितं दृष्टीसादिप्रयोगेन स्यात्तलवृत्तित्वावच्छिन्नस्य घटाद्यवृत्तित्वादिति भावः तेन सममिच्छाहास्यमुसतिभेदेन वृत्ति
त्वसामान्ये साधारणवृत्तितं साधनवृत्तितोक्तावपिशृङ्गासाधनवृत्तित्वाच यत्तामसंभवेपि कृतार्थ इति तथा च युसतिभेदेना न यभेदलाभसंभवात्तदोष इति भावः शेषं
वैदितिसारंकेचित्तु दीधितौ वृत्तित्वसामान्यमिति पाठं वदंति ता कदास्यत्राह तद्वृत्तित्वे सादित्वसामान्यपदं नोपातं मिति दीधितिकृते सादिः तथा च तादृशपाठेन संभवतीति भा
वः इत्यतः पदस्येधनत्वोपलसकत्वे इत्यत्रादिने स्यात्तदुक्तं विज्ञानवद्वीहिगोंधनत्वपरत्वे वा संयोगेन हेतुतायामप्यप्रसिद्धे संभवादाह यथा कृतमिति अप्रसिद्ध
तयेति आर्द्धधनादौ लसरासत्वाय हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयत्वादिति भावः दीधितौ संगतिरिति तत्रावस्यसाधनभेदेनोपाधितत्त्वाभावे दात
मुदसाध्यापकेयत्विचिदं न देयं अवच्छिन्नसाध्यापकेन तन्निवेशनीयममथाकाकत्वादिसाधारणाशकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य मत्वमभिचाराद्या
प्यत्वेन लक्षणागमनासंभवादिति भावः आख्यायां विशेषितमिति अवच्छिन्नसाध्यापकोपाधिसंग्रहाय तत्र केवलशक्यतादिमभिचारस्य काकत्वादौ मभिचारेण साध्या
भिचाराप्यत्वेपि सत्तामित्रातयत्वस्यामित्रातनयत्वमात्रविशेषकधीविशेष्यत्वादिसहितससाध्यामिचाराप्यत्वादिति भावः अविशेषितमिति मुदसाध्या
पकसंग्रहाय सामान्यगर्भतायमिति युसतिवत्त्वम्यत्वात्तस्यारति भावः इष्टार्थमिति अत्रापि पक्षधर्मताहपयोग्यतावाएव निवेशेन दृष्टं तददर्शनमनुपपद्यु
क्तमिति नाशं संयोग्यतासहितकलोपधानविवक्षणेपि नैतद्वारणमित्याशयेन तदुपदर्शनात् स्वरूपसिद्धयर्थे हेतोः पक्षधर्मत्वार्थन च तथापि इत्यत्र विशेषणस्यासिद्धिर्वा

राम०

व्याख्यादिपदार्थान्वयः अथवा तादृशान्वयस्य व्युत्पत्तिवत्त्वात् अत्रे वृत्तित्वादिपदेति वृत्तित्वादिबोधकवृत्तादिपदेत्यर्थः प्रकृते साधनवृत्तिवेत्तत्र स वृत्तिपदं बोध्यं
 आधेयता वच्छेदकेति तादृशवृत्तित्वेत्यर्थः सामानाधिकरण्येनेति अत्र च व्युत्पत्तिवत्त्वाच्च अत्र तदनुसंगेणान्वयः वृत्तित्वोक्तावपीति के मुक्तिकमायेनेदंते
 न प्रकृते तादृशोक्तभावे यिनस्य तिरिति वद्वः वस्तुतस्तत्त्वोक्तपुनसारेणो वेदमतो न दोषः तदाश्रयेति आधेयता वच्छेदकाश्रयेत्यर्थः तत्सत्त्वेनै वसाधवृत्तित्वसत्त्वेनै व
 कृतार्थ इति वृत्तित्वादिपदसमविव्याहार इति विभक्तिविपरिणामेनानुषंगान्वयः तेनानन्वयः तथा च व्युत्पत्त्यनुसारेण व्याप्यत्वाच्च य एव वैवक्षिकसामान्यपदोपा
 दानं ननु साधनवृत्तित्वान्वय इति नासंभव इति भावः वस्तुतस्तन्ननुवृत्तित्वे संबंधविशेषा निवेशे वसमासादिशा संबंधांतरमाश्रया संभवः किंचात्र वृत्तित्वे शतरपदार्थाव यो
 वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन वृत्तित्ववच्छेदेन वा आधेयसमासादिशा रूपवाद्भेदवत्तादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादावतिव्याप्तिः अथेतादृशवृत्तित्ववच्छिन्नससाधनवृ
 त्तित्वाभावात् संभव इत्यत आह वृत्तित्वमित्यादि वृत्तित्वसामान्यसामान्यतो वृत्तित्वसामानाधिकरण्यवच्छिन्नत्वोपसाधारण्यमिति यावत् सामान्यपदोपापादनाच्चेति साधा
 रण्येन वृत्तित्वनिवेशाच्चेत्यर्थः नातिव्याप्तिरिति तथा च तादृशवृत्तित्ववच्छिन्नससाधनवृत्तित्ववच्छिन्नत्वोपसाधारण्यमिति निवेशात्तदोष इति भावः तदव्याप्यत्वादितीति इदमुपलस
 रंतादृशवृत्तित्ववच्छिन्नससाधनवृत्तित्वभावेपितादृशवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन साधनवृत्तित्वनिवेशेन तादृशवृत्तित्ववच्छिन्नत्वोपसाधारण्यमिति निवेशात्तदोष इति भावः तदव्याप्यत्वादितीति इदमुपलस
 संभव इत्यपि इच्छं ननु साधारण्येन वृत्तित्वनिवेशेपि व्याप्यत्वान्नये वच्छिन्नत्वससाधनवृत्तित्वम्वये च सामानाधिकरण्यसकथंता भइत्यत आह व्याप्यत्वादिपदेति

रक्तपावैयर्थ्यमेवेति वाच्यं सत्राद्व्यवजलत्वमात्रविशेषकेसस्यैतन्नित्यमिन्द्रविशेषकताभावरूपात्वंगभावघटकतया द्रव्य
 त्वविशेषास्यवैयर्थ्याभावात् यदा एतन्नित्यमात्रविशेषकधी अन्तितद्यक्तित्वेनोपापायतद्यक्तित्वविशेषकतविशिष्टपृथिवीत्ववद्वृत्तित्वमेव हेतुः कर्तव्यः द्रव्यतादि
 कंतुननिविशते प्रयोजनाभावात् तथा च नोक्तवैयर्थ्यशंके ति ध्येयं धूमप्रागभाववद्विभेदाच्च वैयर्थ्यमित्याशयेनाहतादिशेषत्वे सतीति इत्यस्य इत्यस्यैव सामर्थ्यं
 नुमायकत्वसंभवे वैयर्थ्यादिति जघत्तोपादाने तु तत्रैव अभिचारवारणाय तत्सार्थक्यमिति भावः तन्मात्रेति सत्तादिन्नित्यमात्रेत्यर्थः अप्रसिद्धेति जातिभा
 ने धर्मिभानस्यावश्यकतादिति भावः गतमितितथा च तत्र अभिचार इति भावः विशेष्यांशेति विशेष्यतारूपांशद्वयमित्यर्थः विशेष्यताचात्र मुख्यविशेष्यता
 रूपा निवेश्य अमथोक्तदोषतादवस्थादिति ध्येयं विशेष्यं पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वं नोपाधीतितथाचात्र पृथिवीत्वाभावेऽपि व्याप्तिव्याप्तिविशिष्टविशेष्यतमविशे
 षितं वेत्यादिलक्षणं तत्कोक्तलक्षणं कृतमिति भावः नोपाधित्वं नोक्तत्वस्य तावच्छेदकाकांतत्वं दीधितौ यथोक्तं रूपमिति पद्वर्मा वृद्धिनाभावाधिकरणीभू
 तेपादिरूपं च तस्य मगलमैरमुक्तं वैसाध्यसमानाधिकरणः सदुपाधवः हेतोरेकान्तयेयेषां ससाध्यमभिचारितेति संवसाध्यं च तयोर्धर्मिचारितेत्यर्थः एकात्वे ए
 काधिकरणमंतर्भास्य हेतावेकाग्रय इति पाठे हेतावित्यस्य अभिचारिताया मवयवः तत्रैव निरुक्तार्थ एवकारिकार्थः सचोक्तस्य लोप्यविवीताभावादौ नास्तीति भावः व्याख्यायां या
 तादृशमवहारेति उपाधिमवहारेत्यर्थः व्याप्यतासिद्धि उपायकत्वस्येति गौरवोपाधिमवहारेत्यर्थः व्याप्यतासिद्धि उपायकतादिकमिति दीधितिस्थित्यदियदोपसंग्रहमाहमा

पत्तासिद्धतापदेति यद्वर्मावच्छिन्नाभाववच्छिन्नेति विधत्तावच्छिन्नविशिष्टवृत्तिमत्ताभावसाध्यतादृशव्याप्यभावव्याप्यः साधनवृत्तिश्च तद्वर्मावच्छिन्नवत्स्य वेत्यर्थः केचित्ति
 अत्र शृथिवीत्वाभावाद्विद्योपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकव्यवस्थापनप्रकरणे तादृशरूपांतरत्वं न स्पष्टं विद्येतेन शृथिवीत्वाभावादि साधारणतादृशरूपांतरत्वं
 न स्पष्टं विद्येतेन संदर्भविरोधोऽस्त्वसौ दृष्टव्यः दीधितौ न दोषा येति तत्र शक्त्योपाधिव्यवहारस्य संदिग्धतयोपाधित्वान्मुपगमादिति भावः व्याख्यायां लाघवस्येति सं
 दिग्धव्यवहारमतिक्रमे सादिः शृथिवीत्वाभावसंयतायाह विशेषितेनेति दीधितौ साध्याभावसाधनोभयाधिकरणेति साध्याभाववत्साधनाधिकरणोत्तरार्थः तेन सर्वसा
 ध्याभावसाधनयोरेकसंबंधासंभवेन तदुभयत्वावच्छिन्नाधिकरणात्त्वनिवेशासंभवेऽपि न ह्यतिः प्रतियोगित्वं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्तथास्तु पाधिव्यवहारवि
 षयतावच्छेदकमस्तु व्याख्यायां उच्यते इत्यस्य अर्थो घटकत्वं व्याप्ताद्यवितं दीधितौ सहा र्थेति एकाधिकरणनिरूपितसाहित्ये सार्थः अस्यापि यद्यभिचारित्वेनेत्यादि
 लस्यापि स एवेति तर्ही साधुक्त एवेत्यर्थः साधनस्येति वक्ष्यर्थो धिकरणात्वं साध्यमभिचार्यदार्थैकदेशे साध्याभाववत्सत्तितं इत्थं च साधनवृत्ति साध्याभाववत्स्योपा
 ध्याभाववत्स्यवत्ता भेदोऽस्मात्प्रति सा शयः व्याख्यायां सूत्रार्थ इति शेषपरिसारे न सूत्रार्थ इत्यर्थः एतेन साधने साधने साध्यमभिचारित्वोपाधिव्यमिचारित्वो
 भयप्रहे साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वग्रहोऽप्युपाधौ संभवति तथा च साध्याभावसाधनोभयाधिकरणघटितत्वे साधारणकरणेऽपि न सूत्रा
 संगतिरिति प्रदर्शितं ननु शेषरहितस्य ज्ञानेषु पाधिव्यवहारविरहेण गौरवसत्वेऽपि शेषसंबन्धितस्यैव तथा तमुपेयतेऽसा शं कते दीधितौ तदुपेति व्याख्याणां तदु

पश्येति तर्ही साधु कुरुपस्येत्यर्थः विरुद्धसाधारणत्वात् धर्मवाचने रिसादौ जलनदत्तादिसाधारणत्वात् अभिचारस्य साध्यमभिचारस्य अतिस्फुटतयेति तथा चोपाधिना य
भिचारे नयनं न साधु पाधित्वात् न एव साध्यमभिचारज्ञानादिति भावः तदुक्तेऽपि अथैवमिसादि नोक्तेऽपि तुल्यमित्यर्थ इति तत्रापि विरुद्धसाधारणस्य मभिचारस्या
तिस्फुटत्वस्य च नुल्यमित्यर्थः तथा च ये साधु कर्तृही साधु तो भयोरेवज्ञानेषु पाधिव्यवहारविरहेण लाघवस्या किं चित्करतयाऽनापसागुरपियद्वमविच्छिन्नाभावे सा
दिना पूर्वोपदेशिति धर्मस्योपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकरति भावः इत्यादि क्रमेणोति आदिना वायुः प्रमत्तः प्रमेयत्वादित्यत्र सत्ता प्रमेयतघटत्वमात्रविशेष्यक
धीविशेष्यत्वे सति दुदूतरूपमभिचारितादिति क्रमस्य परिग्रहः समुचितमेवेति न वक्तव्यकानां तादशधर्मानुसरणनियमे मानाभावेन पृथिवीत्वाभावादेवैरणमनुवित
मिति वाच्यं एतदाशयेनैवायेरूपादिसाध्यकद्वयत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरूपाधितापक्षेति मत्स्यवक्ष्यमाणत्वात् पृथिवीत्वाभावतुल्यतयेति एकाधिकारणमंतरभाष्य
हेतौ स्वसाध्यमभिचाराभावादिति भावः अधिकारणस्यापि तद्वमविच्छिन्नाभावे पक्षितयत्किंचिदधिकारणस्यापि एवमग्रेपि अपवेशादिति तथा चोक्तविवक्षणा
संभवेनोक्तव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः नच यद्वमविच्छिन्नाभावे साध्याभावसामानाधिकरणविशेषणोक्तव्याप्तिविरासः खंडकात् भेदभावमहाकालभेदाभावयोर
सामानाधिकरण्यादिति वाच्यं तथापि गगनमहाकालाभ्यंतरभेदवानघटादिसन्नगगनमंतर्भाष्यसाध्याभावसामानाधिकरणभावप्रतियोगिनिखंडकात् गगनाभ्यंतर
भेदेऽपि व्याप्तेर्दुर्वारत्वात् नच वृत्तिमंदंतर्भावेणोक्तसामानाधिकरणविवक्षणात्रोक्तदोषइति वाच्यं तथापि महाकालप्रलयाभ्यंतरभेदवानघटादिसन्नप्रल

यरूपवृत्तिमदंतर्भावेन साध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिनिखंडकालप्रलया मतरमेदेति प्रसंगतादवस्थात् स्तेसादिवक्ष्यमाणरीसो क्तातिव्याप्तेरसंभवादा
 दे ह्यवमिति आधेयतायानिरूपकाधिकरणाभेदाद्वैतैतत्पसमवेतत्वेतत्पमिन्नसमवेतत्वयोर्नैकत्वमत्र आहहेतुनिष्ठेति उक्तव्याप्तेः तादात्म्येन व्याप्तेः योग्यताभावादिनित्या
 मतावच्छेदकसंबंधेनैव पक्षधर्मताज्ञानस्योपयुक्ततायोपाधिविचारस्य तादात्म्येन पक्षावृत्तितया तादात्म्येन व्याप्तेर्विचारोन्नयनयोग्यतानात्मकत्वादिति भावः इत्यस्य
 रसादितिकेचित्तुद्वयं गुणकर्मनिवेसितिसत्त्वादिसंयुक्तकर्मत्वविशिष्टसत्त्वगतिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्यापि तादृशयत्किंचिदधिकरणगुणवृत्तित्वात् आधेयतापात्र
 नतिरिक्ततादिसत्त्वरसादाहवस्तुतस्त्वतीत्याहुः अपरे तु गुणः सत्तातद्धर्मवान्वहेत्तादौ गुणकर्मत्वविशिष्टसत्त्वकदृष्टित्वविशिष्टद्वयतादावतिव्याप्तिवार
 णाय साध्यमानाधिकरणस्य स्वावच्छिन्नाधिकरणध्याधिकरणकृतरूपमुखा र्थविहाय स्वावच्छिन्नानाधिकरणात्वाप्यसाध्याधिकरणात्वाकंपद्यत्स्वता
 वच्छेदकवत्त्वधर्मवत्वमित्यर्थोवाच्यः अनुयोगिकोऽस्य त्वनिवेशेन नुगमापत्तेः तथा च सत्त्वरसादाहवस्तुतस्त्वतीति श्रुतं यदभावेनेतीति अत्राप्युक्ता
 सिद्धानतादृशं स्वतन्त्रमयत्वमितितद्विन्नतन्त्रमयत्वावच्छिन्नजलत्वेनेजस्वोभयादावतिव्याप्तिरित्यस्य रसादाहवस्तुतस्त्वतीति श्रुतं यदभावेनेतीति अत्राप्युक्ता
 यत्कलमुन्नयनयोग्यतासाध्यापि पक्षधर्मतारूपात् तथा च विशेषितोऽविशेषितो वा यद्व्यवच्छिन्नाभावः साध्याभावमाप्यः साधनवद्विन्नतद्व्यवच्छिन्नं
 उपाधिरिति पर्यवसन्नं अवच्छिन्नसाध्यापकोपाधिसंज्ञाय विशेषित इति श्रुतं साध्यमापकोपाधिसंज्ञाया विशेषित इति यद्व्यवच्छिन्नाभावनिवेशासंदे

धनादेर्नद्वयत्वादिनोपाधित्वं स्वप्नमोमोभावघटितेपिनवात्रसंयोगिद्वयत्वादिसादेविभागादौतदभावादौचातिमाप्तिरितिवाच्यंमाप्तौप्रतियोगिवैयर्थ्यविकारप
रापानिवेशात्केवलावपितयेतितथाचसंयोगाभावरूपनद्वयत्वाभावमाप्यत्वविभावःनचनिरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेतद्याप्यत्वमंसेवेतिवाच्यंविशे
षणतायाविशेषणतात्वेनैवसंबंधतवानिरवच्छिन्नविषणतात्वेनसंबंधतानभ्युपगमात्नचनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टसंयोगाभावत्वेनयाप्यत्वमंभवसेवेति
वाच्यंयाप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकांगीकारेतदसंभवात् यत्तुगुरुत्वविच्छिन्नोपाधाव्याप्तेवारणापपदमविच्छिन्नोपाध्यभावइत्यनेनयद्वयविच्छिन्नप्रापकतावच्छेद
कत्वावच्छिन्नाभावोवश्यंविस्तरणीयस्तथाचसंयोगाभावरूपतत्वेनकेवलाचयित्वेपिनक्षतिर्द्वयमात्रमवेतत्वावच्छिन्नाभावत्वेनयाप्यतामादायसंयोगेनसरास
त्वादितितदसत्तुगुरुत्वमप्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वांगीकारेणतदवच्छिन्नस्योपाधित्वानंगीकारेणावा निर्वहेगुरुतरतादशविस्तरणाभावात्विशेष्येति संयोग
भावेत्यर्थःगुरोद्वयत्वाभाववानगुरावृत्तित्वविशिष्टादित्यस्यैवसम्पत्त्वादितिभावःअसत्प्रतियोगिभावत्वेनयाप्यतायाअविस्तरणादिसाशयवदभावमा
नहन्तीतिनचपदभावत्वेनेसैवसम्पत्कृत्वाभावरूपोपाधाव्याप्तेःअव्याप्तिःइत्यंस्तत्वादिसंयोगादावव्याप्तिःपदद्वयत्वेनवेतीति तथाचसंयोगवदमत्वस
गुरोद्वयत्वाभावोत्रापकत्वेननल्लेगंधाभावानुभापकत्वेनचद्वयसत्वात्तद्वयत्वादिसंयोगादावव्याप्तिरित्यव्याप्तिश्चेतिभावःनव्याकृत्यभिचारि
णिसाधनव्यापकसंयोगादावुपाधित्वावरणापपदभावेनेतिकल्पेपदभावमात्रंनिधर्मपुरस्कारेणयाप्यताप्रवेशेगौरवमितित्वाद्यवापयद्वयत्वेनवेत्तुते

भिसाहुः सामास्तयद्वयमेतन्वेति कमेपियद्वयमवमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाप्यप्यताप्रवेशनीयमथवाधूमवाचनेरिसादौ महानसीयवन्त्यादिमद्वेदसा
 योगोत्कृष्टतत्त्वविशिष्टत्वादिना साध्याभावव्याप्यत्वेन तदवच्छिन्नस्वभावादिमद्वेदतत्त्वेन च महानसीयवन्त्यादावतिव्याप्तः तथा च नयो मनुद्वेदवेत्ताहुः अथ यदभा
 वेनेसादिकल्पद्वये वेदव्यंगुणादिसादौ इव्यामसत्तावद्वेदेऽतिव्याप्तिः इव्यामसत्तारूपस्य तदभावस्य तद्वद्वयमवसाध्याभावव्याप्यत्वात्तु गुरावद्वेदतत्त्वा
 वैति चेन्न तादृशव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाभावाः साधनवद्वेदतत्त्वविशिष्टत्वात् अप्रसिद्धत्वादिति द्वादशपल्लवस्य यदभावेनेति लक्ष्यो न लवतेन
 स्तोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलावपि तास्नेहाभावाव्याप्यत्वादिसादौ इव्यामसत्तावच्छेदकत्वेति यद्वर्मावच्छिन्नाभावे सादीमर्थः अत्र कस्येपि वस्तुतस्तिसादिकल्पेपि अ
 स्मापि न लवतेन स्तोभयत्वेनोपाधित्वस्यापि केविदिसास्वरसंस्वरपन्नाहवस्तुतस्तिति पचासि वच्छिन्नस्य यस्यास्य वच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यासमानाधि
 करणाद्धेनादेराद्धेनतादिनोपाधित्वेनाह उपाधितावच्छेदकस्येति स्वमयेपि अत्रोपाधितावच्छेदकस्येसस्योपाधितावच्छेदकतापचस्मिधिकरणास्पृ
 ज्जितावच्छेदकत्वं तस्यैव अधिकरणात्वं एवेकत्वे पद्वर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणाभूतेत्यादिकल्पे वक्तव्यमिति अथवाधूमवाचनेरिसादौ महानसीयवन्त्यादिमद्वेदसा
 यत्त्वादिनोपाधितापचिद्वेदतत्त्वविशिष्टव्यवस्थावच्छिन्नाभावधिकरणायोगोत्कृष्टतत्त्वस्य धर्माभाववद्वेदतत्त्वव्याप्तादिति भावः अत्र क
 ल्पे तु वस्तुतस्तिसादिकल्पे तु लाघवं लाघवादिनियंथ्योक्तलाघवं उपाधितापचिरितिः न योगोत्कृष्टतत्त्वविशिष्टत्वादिविशिष्टतत्त्वस्य तादृशव्यवस्थाभावस्य

धूमाभावोन्नायकत्वादिति भावः वैयर्थ्येन विशेषितवैयर्थ्येन धूमाभावेति द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावादेरेव धूमाभावोन्नायकत्वेन हृदयनिवविशिष्टद्रव्यत्वादिनोपाधि
तावारणसंभवात् अयोगे लकृत्तित्वविशिष्टत्वादिविशेषितकृत्तत्वावच्छिन्नाभावादेरेव धूमाभावोन्नायकत्वेन हृदयनिवविशिष्टत्वादिनापुपाधितवारणसंभ
वादिति भावः वस्तुतस्तु वैयर्थ्येन अयोगे लकृत्तित्वविशिष्टत्वादेरेव व्याप्यतावच्छेदकत्वे शेषवैयर्थ्येन धूमाभावेति हृदयनिवविशिष्टद्रव्यत्वाभावादिमात्रनिर्धर्मेण ध
माभावानुनायकत्वादित्यर्थः अतएव हृदयनिवविशिष्टत्वादिनापिनोपाधित्वमितिसारं तथाचातएवेत्यादिपाठः सम्पत्तेवेत्याशयः अत्रवदंति एवमप्येति पृथिवीद्रव्यत्वादिस
त्रसंयोगत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणाकाशादिवृत्तित्वसामान्यसाध्यविचारस्याप्यसाधनवृत्तिवेतिसाधनव्यापकसंयोगेषु पाधिस्मादिति यद्वर्मावच्छिन्नवद्वेदाधिकरणापत्ति
विद्यतिवृत्तित्वसामान्यतयेव वृत्तं वाच्यं तथाच जलत्वेनेजसोभयवदप्रसिद्धानातिव्याप्तिरित्यतएवेत्यादिपाठः प्रामादिक एवमप्यात्राभिप्रायेणैव वाक्यं विसंगम
नीय इति अत्रेनुदीधितावतएवेत्येवकारोप्यर्थेति तथाचातएवेत्यस्य अतोपि वस्तुतस्तु कस्याप्रयणादपीति यावदित्यर्थं करणोनापि नाप्रकारान्तरेणप्यतिव्याप्तिमा
वसमुच्चयात्रानुपपत्तिरित्यतएवेत्यादिपाठः समंजस एवेसाहुः प्रकृतेति यद्विचारित्वेनेत्यादिपूर्वोक्तित्यर्थः लक्ष्मणोति सतावच्छेदकेत्यर्थः तस्मात्तया वस्तुत
स्त्वितिकल्पपरतया अनुमान इति अत्र करणाभावमुत्पत्तिभ्यामनुमानशब्दस्यानुमिते जनकज्ञानमनुमितिशब्दः तस्मात्तया सत्येन हेतुमत्त्वाभावे साध्यव
त्त्वभावेचावयः साध्याभावेतिसाधनवतीत्यनुषंग्यतेतद्वदितितदाक्रमेणोपाध्यभावसाध्याभावयोः परिग्रहः अनयोः पूर्वकलैतत्कल्पयोरित्यर्थः अवाच्छिन्नत्वस्याप्या

वर्तकलाहउपाधितेति पुनः शब्देन तादृशोपाधित्वाभावः सूच्यते इत्याशयेनाह अभिचारानुमानस्येति पूर्वस्य साध्यसमानाधिकरणात्वेनेतस्य द्वितीयस्य साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वेन वेत्तस्य नोपाधित्वमिति इदं च पूर्वकल्याभिप्रायेणाद्वितीयकल्येतद्वच्छिन्नाभावस्येत्याद्युक्तीत्यादिवापत्तभावात् अत्र यद्वर्तव्यं न यद्यज्जीसादौ सर्वत्रावच्छेदकत्वं तस्यार्थस्य अधिकरणात्वं तेन नोपाधित्वावृत्तितात्पर्यं प्रथमविवक्षेति पूर्वकल्यानुसारेणोत्तरार्थः दीधितो जलहृदत्वेति जलहृदत्वेत्यर्थः एवमप्येपि व्याख्यायां द्वितीयविवक्षायां तु वक्तुं तस्मिन्सादिकल्येतु अभिचारितयेति धूमवतीत्यादि किंवेद्विशेषणोति निर्धूमवृत्तित्वादिविशेषणोत्तरार्थः व्यर्थतया विशेष्यनूदत्वाभावस्य व्यर्थतया तदनुसारेणाद्वितीयकल्यानुसारेणातद्विशेषणं साध्यसमानाधिकरणात्वादिविशेषणं साध्यसमानाधिकरणात्वादिति तथा च स्पर्शाभावस्य जलपरमाराजजमान्तरत्वावच्छिन्नसाध्यमापकतया साधनायापकतया च संग्राह्यत्वमेवेति भावः पूर्वतेन जलहृदत्वाभावेत्यादिना तद्विशेषोक्तिरूदत्वस्योपाधित्ववारणोत्तरार्थः तदंतर्भावापि पदभावस्योत्रापकतावच्छेदककोटिमविष्टत्वविवक्षामभ्युपगम्यापि तत्र स्पर्शाभावजात्यभावादौ व्यावृत्तिं साध्यसमानाधिकरणात्वादिविशेषणमावृत्तिं उपन्यस्तस्यापि पूर्वकल्यस्येति शेषः तदभावस्य शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकाभावस्य शब्दाद्यवायेति अत्र मथाशीतस्पर्शजलत्वादिसद्वृत्तित्वेनेत्युक्तौ शब्दगौरवापनेति भावः उत्तरत्रापि प्रतियोगिनस्तद्वृत्तित्वस्यैव वेत्तस्य तद्वृत्तित्वस्यैव तत्र न यथायथं यथोक्तीत्यावोध्यं शब्दाद्यवायप्रथमोपमस्तस्यापि चरमद्वयरादानं बोध्यं इदं च तदंतर्भावापितत्र व्यावृत्तिदानं चोपोहिवादेनेति उक्तं विवक्षा

रासंभवेपितदभुपगमंवादेनेसर्गः तथाविवक्षायां तदंतर्भावविवक्षायां स उपाधौ मूलकालान्तप्रकारकप्रमाविशेषतादौ उक्तत्वात् द्वितीयकल्पस्यावतारणिकाया मुक्तत्वा
 तवसामारातक्षणाकांतइतिघटे साध्यापकत्वात् गगनासोसाधनाया पकत्वादिति भावः घटोपर्युत्पन्नविनष्टघटे घटत्वाभाववरसंयुक्तत्वेन साध्यापकत्वमा
 शंकाहघटोपर्युत्पन्नेति घटत्वाभाववत्तद्वत्तनघटावयवे इत्येवसांमदाधिकः पाठः क्वचिद्घटत्वाभाववत्तद्वत्तनघटावयवे इति पाठः स तु प्रागादिकः वस्तुतो
 गनादेरवृत्तितादाहृतिमतेति। दीधितावुपाधिरेवेति एवकारः साधकमित्यनंतरं योज्यः तेन साधकत्वाभावव्यवच्छेदलाभः पद्याश्रितेः वतारणिकायां साधत्वाभा
 वस्यैवोक्तोपाधित्वाभावस्यानुत्तावासंगत्यापत्तेः उक्तरीत्याः धिकस्य वैयर्थ्येन साधकत्वाभावे कथं साधकत्वमत आह व्याख्यायां घटत्वादेरिति मूलकालान्तमोघटा
 दिस्योक्तरीत्या सदुपाधाव्याप्यापदभावस्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशासंभवात् तदौ दिवादेनेति। अमुपगमवादेनेत्यर्थः घटत्वमभिचारित्वस्य सत्ता
 दिति गगनपरिमारादिनिष्ठवृत्तितात्मकयोर्घटत्वमभिचारित्वघटत्वमभिचारित्वयोरभेदादिति भावः घटत्वमभिचारित्वस्य सत्तादिति पाठे सत्तादिस्य प्रवेशोत्पादिः
 क्वचिद्घटत्वस्य सत्तादिति पाठस्तत्र सत्तादिस्य घटत्वमभिचारित्वे सत्तादित्यर्थः समवायेन वृत्तिप्रवेशादिति तथा च सत्तादिवृत्तितात्मकस्य घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वा
 भाववत्समवेतत्वरूपघटत्वमभिचारित्वमभिचारित्वस्य घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वरूपघटत्वमभिचारित्वाभेदो न संभवतीति भावः इदमुपलक्षणां समवायेनेत्यादि
 द्वितीयकल्पद्रवात्रापि वैयर्थ्याभावादेव वृत्तिभेदात् इत्यर्थः क्वचित् वृत्तिताप्रवेशादिति पाठः स तु खरकपमाद्वृत्तिव्यवच्छेदत्वमभिचारित्वस्य घटत्वाभाववत्समवे

न० ५०

॥

तत्वात्मकघटत्वमिचारित्वस्य तदभावस्य तादृशघटत्वमिचारित्वाभावस्य अखंडत्वे घटत्वाभावभिन्नत्वे घटत्वाभाववति यदादौ तादृशघटत्वमिचारित्वाभा
वासत्वेन समिप्यतामावादितीति भावः तत्तद्व्यक्तीति घटत्वमिचारित्वाभावव्यक्तीत्यर्थः घटत्वमिचारित्वाप्रवेशादिति निरूपकतावच्छेदकभेदेन घटित्वस्य भेदादिति भा
वः वैयर्थ्याभावेऽप्यनतिमयोजनकत्वादाह वस्तुतस्तिति न विवक्षित इति अथ महाकाला मोघादित्यत्रोपाधाव्याप्तेरिति भावः घटत्वे तितथा चेसादि आशयं मत्वेति
तथा च भांतां केयमेति भावः प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य तद्वद्वत्त्वस्यैवेति ऐवकारो प्रतियोगिन इत्यत्राप्येति दीधितावप्येवंतथा चैवकारमवच्छे
दुस्यायोगोलकत्वाभावाभावत्वावच्छिन्ने तद्वद्वत्त्वत्वे वा हेतुत्वाभाव एवानुपाधित्वे हेतुरिति ध्येयं भ्रांतिमुद्धाटयति दीधितौ तस्येति व्याख्यायां साध्याभावेति अयोगोलकत्वा
भावाभावत्वावच्छिन्नेनेत्यादि हेतुतावच्छेदकरूपेण अयोगोलकत्वत्वादिरूपेण उच्यते तत्तात् अयोगोलकत्वादेरुपस्थितत्वात् व्याप्त्यवच्छेदकत्वमपि नेत्यनुवर्तते नील
धूमतादेरिव लघुधर्मघटितस्यैव व्याप्यतानवच्छेदकत्वेन कंचुगीवादि मत्तादेरप्यतानवच्छेदकत्वमेवासिद्धमत आहतत्वेति कंचुगीवादि मत्तादावित्यर्थः लघुधर्मप्रवेशोपी
ति तथा च लघुधर्मघटितस्यापि तत्समनियतस्य गुरुधर्मस्य न व्याप्यतावच्छेदकत्वं लघुधर्मस्यावच्छेदकत्वेनैवोपपत्तेरित्याशयः आहुरितस्वरसोद्भावनं तदीजंतुल्य
धर्मघटितस्य गुरोर्वाप्यवच्छेदकत्वे वा धकाभावः नियमेन लघुपस्थितावेव गुरोस्तस्योत्पत्त्यागस्यो वितादिति दीधितौ लक्षणासाहेति न च मूलत्वे लक्षणाविति म्म
सत्तादेतदनर्थकमिति वाचं लक्षणापदं यथा कृतार्थकमेव न तु मिश्रोक्तरीसादृशणोपपि कधर्मपरमिति सूचनार्थकतात् यदमेतीति यदमवच्छेदेन साध्यं प्रसि

राम०

इमितीत्यर्थः आख्यायां तथा ता संभवात् निरुक्ता वच्छेदकत्वा संभवात् मित्रातनयत्वादीनां श्यामत्वाद्यव्यापकत्वात् श्यामत्वाद्यव्याप्यतात् श्यामत्वाद्यवच्छेदकत्वे मानाभावाच्चे
तिभावः इदमुपलक्षणं सामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव निर्वाह्ये वच्छेदकत्वविवक्षणे प्रयोजनाभावाच्चेत्यपि दृष्टं यद्दुर्मवती यद्दुर्मवद्विज्ञास्यमित्यर्थः यद्दुर्मसामा
नाधिकरण्यविशिष्टसाध्यमिति यावत् तथा च सूत्रे यद्दुर्मवच्छेदेनेति तृतीया विशेषणो वच्छेदः सामानाधिकरण्यं प्रसिद्धतीति स्वरूपवर्तनं यद्दुर्मसामानाधि
करण्यविशिष्टसाध्यमित्यर्थः सामानाधिकरण्यस्य प्रकारविधया प्रवेशे गौरवादाह तदवच्छिन्नमिति सामानाधिकरण्येन यत्किंचिद्विशिष्टमित्यर्थः तिभावः आख्या
यांतदवच्छिन्नेति यद्दुर्मवतिसाध्यं प्रसिद्धतादृशकिंचिदुर्मवच्छिन्नेत्यर्थः सपक्षे कदेशे तीति सपक्षः निश्चितसाध्यवान् एकदेशे तिसाधना व्यापकत्वरक्षणाय प्रगल्भम
तमाशकते दधि तावद्येति साधनवतिसाध्यमिति साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यमित्यर्थः तथा च साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यव्यापकधर्माव
च्छिन्नत्वं पर्यवसितं मित्रातनयत्वादेः शुद्धसाध्यापकत्वात् साधनसामानाधिकरण्यसाध्ये विशेषणं साध्यसाधनसंबंधेति संबंधः सामानाधिकरण्यतस्य च व्या
प्यतात्स्वनिरूपकत्वावदाश्रयत्वसंबंधेन तथा च ताद्यवादाह आख्यायासाधनविशिष्टेति सामानाधिकरण्येनेत्यादि साध्यसाधनसंबंधेति साधनविशिष्ट
साध्येत्यर्थः साध्यसामानाधिकरण्येति न चैव मपिलक्ष्यता वच्छेदकस्य द्यं द्यामसत्तादित्यादिविरुद्धेयुगादिसाधारण्यं ज्वरं साधनता वच्छेदकस्य द्यामस
तात्वादेर्द्वयत्वादिसामानाधिकरण्यमुद्भवता ह तित्वादिति वाच्यं नितानेन साध्यवच्छिन्नाधिकरण्यनिरूपकता वच्छेदकत्वविवक्षणात्यव्याप्यता शब्दात् यद्

मविच्छेदेन साध्यादिमूलशब्दतत्त्वः लाभो वाच्यः इतीति तदसंग्रहस्ततः उसाशयात् आहतयेवाह तादृशधर्मोत्तरेति साधनमापकीभूतद्वयत्वादिधर्मस्यार्थः अम
 तरत्वमिति साधनवत्तामासाध्यावदमतरत्वमिति सार्थः दीधितौ नोपाधिरिति किंतु वायुभिन्नत्वादिति शेषः आख्यायां तादृशेण यद्यभिचारत्वेन व्याप्यतं तद्वटकश्च
 अनिरूपकतासंबंधः दाधितौ यद्यभिचारस्य तदिति निरूपकतासंबंधेन यद्यभिचारवतीत्यर्थः साधनस्येति देहसीदीपकमायेन यद्यभिचारे साध्यव्यभिचारे चावे
 तितया च निरूपकतासंबंधेन साधनविषयव्यभिचारस्य साधनविषयसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वलाभः आख्यायां तत्सत्तेपि निरूपकतासंबंधेनोद्भूतरूपव्य
 भिचारसत्तेविउक्तरूपावच्छिन्नेति साधनमापकीभूतधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः साध्याव्यायकत्वमिति वहिर्दिष्टाप्रत्यक्षत्वस्येति शेषः अतींद्रियधर्मसमवायीति स
 मवायेनातींद्रियधर्मवानित्यर्थः अनकत्वावच्छिन्नस्येति जनकत्वस्य जनकत्वरूपसाधनमापकत्वादिति भावः साध्यस्येति गुरुत्वस्य पतनात्मककार्यानुकूलातींद्रि
 यत्वादिति भावः बहिरिंद्रियाप्रत्यक्षत्वस्य घटादौ साध्यमापकत्वात्कथमुपाधित्वमत आह अगुरुत्वावच्छिन्नेति इति मतेति स्पर्शवन्मात्रवन्नित्वमतेव तस्यामूर्तता
 वच्छिन्नसाध्यमापकत्वं बोध्यं दाधितौ बहुलं यथविरोधादिति शब्दोद्भूतसाक्षात्संबंधेन गृह्यमाणत्वादिसंज्ञायां इन्द्रियवेद्यत्वावच्छिन्नसाध्यमापकस्य सावय
 वत्वोपाधेर्वर्धमानोपाध्यायेरूपत्वात्तद्विशेष इत्यर्थः आख्यायां वक्ष्यमाणव्याप्यमोपाधिपरतयेति वक्ष्यमाणान्योपाधिपरतयापीतियोजना वक्तुं
 प्रकारकपससाभावात्मकोपाधिपरतयापीत्यर्थः घटइति सघटइत्यर्थः तद्द्वयोत्पत्तीसादिअभावात्सत्ताच्चेति पंचमं तदसंरूपमापकसावर्तयितुं सत्तत्र

हेतुत्वेनाचेति उपाधितं स्यादिति न च पृथिवी तादेवोपपत्तिर्या किंचिदवच्छिन्नताभावादेव नोक्तरीत्या तद्व्याप्तवत्स्योपाधितापत्तिरिति वाच्यं व्याप्यतेरप्य
वच्छेदकमंगीकृतसैतदभिधानात्प्रमथ्या व्याप्यत्ति साध्यसाधनस्य लीयोपाधिमात्रे स्वाव्याप्तिसत्वेन ही धिते कृतसदकथने न मूनतापत्तेः यत्पृथिवी त
पदमव्यावृत्तिपृथिवी त प्रकारकस्मृतिविशेष्यत्वं परमतो नोक्तदोष इति न च अथासुत्युक्तमूनतापत्तेः ही धितौ सामानाधिकरण्येनेति तृतीया मे देववीनास्तसा
मानाधिकरण्येनेत्यस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेनेत्यर्थः न च तेन संबन्धेनोत्पत्तिकालीनत्वं विशिष्टरूपवत्त्वं न तद्वदिति तद्व्याप्तवत्स्योपाधितं स्वरिमे
वेति वाच्यं उपलक्षणात्तया पदस्य निवेशेनादोषादिति वदन्ति तच्चित्तं सामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवती स यि मही धिग्रंथास्वारस्यात्त्याख्यापां यदम
सामानाधिकरण्यविशिष्टत्वमेवेति यदमोपलक्षितधर्मि वृत्तित्वविशिष्टत्वमित्यर्थः उक्तातिप्रसंगवारयति ही धितौ न वेति तद्व्यापकमित्यपि माचयिन
हीत्यर्थः तद्वदोत्पत्तीति तद्वदोत्पत्तिस्तस्मात्तत्त्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः न चोपलक्षणात्तत्त्वस्य तद्वदोत्पत्तिस्तस्मात्तत्त्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः न चोपलक्षणात्तत्त्वस्य तद्वदोत्पत्तिस्तस्मात्तत्त्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः
तत्त्वद्वदिति वाच्यं यदमस्योपलक्षणात्तत्त्वविशिष्टत्वेनादोषात् तद्व्यापकं उक्तसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपव्यापकव्याख्यापां अनुगम्येति तद्व्यापकमाहेत्य
नाचपः न च नापवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधोशाकपाकजत्वादोषात्तद्व्यापकसाधनाधिकरण्यवृत्तिधर्मप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकसाधनाधिकरण्यमात्रेव
सत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताभावेनाप्याप्यत्वात्तद्वदोपलक्षिते विशिष्टेव्याप्यस्य मुक्तरीत्या लक्षणात्तद्व्यापकसाधनाधिकरण्यमात्रेव

सागेनेति तद्वृत्तीपर्यइति धूमवान्हेरित्या सवयः पिंडमृगानसामतरत्वादिरेवता दृशो धर्मस्तमादापलक्षणसमवयवतत्साधेति व्यंजनवत्वाधनधिकरणधर्माधि
 करणपर्वतादिवृत्तिपर्वतत्वाधनधिकरणसाध्यपर्वतादौ सत्वात्तत्र व्यंजनवत्वाधनभावान्नतत्रातिव्याप्तिरिति भावः दीधिताववच्छिन्नसाध्यत्वेन तादृशधर्मवच्छि
 न्नसाध्यत्वेन तादृशधर्मसामानाधिकरणविशिष्टसाध्यत्वेनेति यावत्तदुक्तरीत्या सामानाधिकरणरूपस्यैवावच्छेदकत्वस्य निवेशात् व्याख्यायां धूमत्वे
 नेनेति लाघवेनेत्यादि एवकारेण तादृशधर्मवच्छिन्नधूमत्ववच्छेदः तादृशवच्छेदकधर्मस्त्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मत्वर्थः धूमवान्हेरित्यादौ
 धर्माधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मवच्छिन्नधर्माधिकरणाघटितनिरुक्तावच्छेदकत्वसमवयवत्वेन नावच्छेदकत्वसंभवत्वात् आह तादृश
 वान्दृशत्वादित्यादाविति तद्रूपाधिकरणो सादिदमुपलक्षणांतद्वक्तित्वेन तदधिकरणाघटितस्यैवानच्छेदकत्वसंभवेन तद्रूपघटितस्यैव खेयानवच्छेदक
 तादित्यपि दृश्यं तादृशोति चाल्प्रीमायेनेत्यादिः वस्तुतस्तत्तादृशधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तादृशधर्मसामानाधिकरणविशिष्टध्याधिकरणवृत्त्यमो
 माभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदवत्वं तथा च तद्रूपवान्दृशत्वादित्यादौ मुद्रसाध्यव्यापकोपाधव्याप्तिस्तत्र लाघवेन तदधिकरणावृत्त्यमोमा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशधर्मसामानाधिकरणविशिष्टतद्रूपाधिकरणवृत्त्यमोमाभावप्रतियोगितावच्छे
 दकत्वस्यानवच्छेदकत्वेन तादृशभेदाप्रसिद्धेरित्याशयेनाशंक्येदीधितौ यद्यपीति तादृशाभ्यामाभावप्रतियोगितानां विशिष्टोपादानान्नरोषस्ताश

येनाहत्यापीतित्वं मा मास्तद्वर्माधिकरणीभूतेसादेःस्वानधिकरणोसाधनस्यसाध्यमिचारोपत्रयत्रवस्वाधिकरणोसाध्यंतउभयमानवृत्तिर्योधर्मस्तदव
छिन्नसाध्यवत्त्रिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थःप्रतियोगितांतस्यतादृशभेदप्रतियोगितानांपरिचापकत्वात्तासांचविशिष्टेवनिवेशःअतो नोक्तदोषःएवंचै
तस्यलक्षणस्यैकस्मिन्नेवोपाधौआप्यतावच्छेदकधर्मभेदात्रभेदोपिअतएवायेनुमानप्रकारेयत्रैवेत्यादितउभयत्रवृत्तिरित्यंतंवस्यतिदीधितिकारइतिश्राहुःदी
धितौतद्व्यापकत्वाद्दशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंअस्तमेवेतिताद्यैतादृश्यव्यापकत्वस्यप्रकृतैविवक्षणाच्चोक्तायातिरितिभावःआख्यापांघटपुपाधित्वेइति
प्रत्यक्षत्वसाध्यकमिवातिग्राह्यःप्रत्यक्षःप्रमेयत्वादिसादौमुद्रसाध्यापकसोदूतरूपवत्तोपाधेःवहिर्द्व्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्याकृतयेवोपाधित्वस्यकुलत्वादितिभा
वःएवमपिहस्तस्यनिरुक्तोपाधित्वस्यपरित्यागएवेत्यतआहवहिर्द्व्यत्वमितितद्याचनिरुक्तोपाधित्वस्यकुलत्वमेवासिद्धमितिभावःअत्रजमत्वावच्छिन्नसाध्यवतिद्य
टीपरपादावुद्रूतरूपाभावात्तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमतोद्यगकजमत्वमुक्तंनचैवमप्यगजमत्वमेवसम्पूकिंद्यगकपर्यंतानुधावनेनेतिवाचंमनसोप्य
गजतयातजमत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतिज्ञानादावुद्रूतरूपवत्तोभावेनतदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासंभवेनतस्यैतानुधावनस्यावश्यवत्तात्तदीधितौद्यगकजमत्वादीत्या
दिनाद्यगकरूपअगकाभूतत्वादिरित्यहःआख्यापांइत्यस्येतिइत्यस्येतिइत्यत्रैतमर्थःकृचित्तथैवपाठःतथात्वाभातसाधनावच्छिन्नपसधर्मवच्छिन्नवासाध्यंप्रति
व्यापकत्वाभावात्वहिर्द्व्यत्वादेःस्वानधिकरणीभूतसाधनावधिकरणवृत्तित्वाभावादितिभावःआवकुलितिश्रवणपटगुरुत्वापतरत्वरूपपसधर्मवच्छिन्नसाध्यंमुद्रू

साध्याधिकारमात्रवृत्तिधर्म्यात्मत्वेऽनियतावयवविचारस्तत्रिमेणावयवविचारइति गतात्मा मतरत्वरूपतादधर्मवृत्तित्वे सति उद्भूतरूपव्यभिचारेण प्रत्यक्षत्वव्यभि-
चारसाधने व्यभिचारइत्यर्थः पञ्चस्वानधिकारो साधनस्य व्यभिचारो यच्च स्वाधिकारात् उभयमात्रवृत्तिगगनपरमाश्रय मतरत्वमपि तद्वृत्तित्वे सति उद्भूत-
रूपव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यत्वं विशेष्यभागवेपथ्यादित उक्तं दीक्षितौ साध्यमिति तत्र भयवृत्तिधर्मस्येति प्रमेयत्वादेरित्यर्थः व्यभिचारइति तादृश-
धर्मवृत्तिउद्भूतरूपव्यभिचारस्यात्मत्वाद्यौ सत्त्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वव्यभिचाररूपसाध्यासत्वादिति भावः अथ तत्र उभयमात्रवृत्तित्वं तत्र भवेत्तद्वृत्तित्वे सति तत्र
यवृत्तित्वं तथा च बाधुः प्रत्यक्षत्वाद्यौ बहिर्द्व्यत्वादेरसंग्रहः तस्मात् तत्र भवेत्तस्मिन् न मा एवाद्यौ वृत्तित्वात् न च तस्या संग्रहे विन सतिः प्रमेयत्वात् मतरत्वादिरूपता ये
दशधर्ममादायैव तत्रोद्भूतरूपाद्यौ व्यभिचाराद्यनुमापकत्वसंभवादिति वाच्यं तथा सति बहिर्द्व्यत्वे सति उद्भूतरूपाभावादित्यत्रि मया व्याख्यायां व्यावेशो धापते
रिति चेन्नैवं अत्र मात्रपदेन स्वानधिकारसाध्याधिकारवृत्तित्वमात्रं व्यवहियते तद्वृत्तिबोधधर्मस्तद्वृत्तित्वे सत्प्राधान्यव्यभिचारस्यांततः साध्य एव साध्यव्य-
भिचारव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वा संभवात् पञ्चवत्वाधिकारो साधनस्य साध्यव्यभिचारस्तद्वृत्तित्वस्य अवच्छेदश्च प्रकृतेन विवक्षितः तद्वृत्तिधर्म-
उपाधिव्यभिचाराभावेन साध्यव्यभिचाराभावाभावेन तद्वृत्तित्वे सत्प्राधान्यव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वं संभवात् व्याचक्षेद्वेन स्वानधिकारसाध्याव-
द्वृत्तिवृत्तित्वं भयवृत्तिधर्मस्तत्प्राधान्येन बहिर्द्व्यत्वादेः संग्रहः सुखम एवेति दिक् एतस्यापि स्वानधिकारो भूतेत्यादेरपि न घटत इति स्वतस्यानुगतत्वा

प्र० भ०

दितिभावः लक्षणं तस्माद्यदित्यस्य अतिप्रसंगेति। अंजनवत्तारादिसादि ननु समानाधिकरणाधिकरणात्स्यसाधनवद्विशेषणापि अंजनवत्तादाचित्त्यापि र्ज्या
 रासाध्यासमानाधिकरणात्स्यसाध्यानधिकरणात्स्यसाध्यानधिकरणावृत्तिरूपतया अंजनवत्तादेः साध्यानधिकरणावृत्तिमेव त्वारिमदमादिकराण्यप्युक्तानि निष्ठा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकसंभवात्तद्व्याहृतसाध्यासमानाधिकरणात्वं चेति। साध्यवदवृत्तिरिति। साध्यासमानाधिकरणावृत्तिरूपत्वेऽ
 पाक्षिशरीरान् एवसाधनवतिसाध्यवदवृत्तमाने मोमाभावद्यदित्यस्य साध्यमिच्छास्य मध्यमत् एवस्युक्तौ उपाधिनासाध्यमभिचारानुमानवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः अधिकरणा
 तमिति अत्र प्रतियोगिवैयधिकरणं आग्नि सिद्धांतलक्षणोपदर्शितरीत्यानुगतं निर्वाच्यं तेन तस्य त्वघटिततयानुगमशंका निरस्ता केचिदुपपन्नवृत्तिमेव निरवच्छिन्न
 वृत्तिकृत्तत्वरूपमभावे विशेषणं भेदद्यदित्यलक्षणं निर्वाच्यं ननु प्रतियोगिवैयधिकरणं निवेश्यमित्याहुः नोपाधित्वमिति अतो न तदवच्छिन्नेऽपि तिशेषः विरुद्धेति न द
 त्वादीत्यर्थः तद्वृत्तिरूपं निरुक्तमित्यादि तेन धूमवाचकहेतिसाधनवदवृत्तिरिति विनिश्चितव्यवत्तादिनोपाधितापत्तिः साध्यापकस्य इत्य
 त्वादेः संयोगादिनाभाववत्त्वस्य साधनवतिसत्वेन अंजनवत्तादेरागत्यापकताघटकसंबंधेन साध्यव्यापकाभावाच्चः समवायेन साध्यव्यापकस्य इत्यत्वादेः समवायेना
 भावस्य कालिकादिसंबंधेन धूमादिसाधनवतिसंभवात्तत्साधनवत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं आर्द्धनाभावादेरपि कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगिसामाना
 धिकरणमेव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणोक्तावविषयितया सत्तादेरभावस्य विषयितया प्रतियोगिवैयधिकरणात्स्यसाधनवतिस

राम०

तेन समावायेन सनादावतिप्रसंगस्तु पाधिताघटकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणं वाच्यं हत्वा हेरपि कालिकादिसंबंधेन साध्यसमानाधिकरणातयोपाधिताघटक
संबंधेन साध्यसमानाधिकरणं वाच्यमिति साधनपक्षस्य साधनायापकत्वघटकसाधनपक्षस्यापर्ववसितेत्याद्येवेति। एवकारेणैवं चेत्यादिसंभवेऽस्य संबन्धेऽसर्वलस
रात्स्वानधिकरणाश्रितेसादित्यगात्संबन्धेति उपाधिताघटकसंबन्धेऽस्य संबन्धेन तद्वदेन आह साध्ययापकत्वसाधनायापकत्वोभयघटितमेव लक्षणां वराणि
तां मतमाह सदेताविति। अंजनादाविति शेषः वृत्तमिति व्यापकतावच्छेदकरूपविशेषणमिति शेषः तत्रापि साध्ययापकत्वसाधनायापकत्वोभयतरोपादाने अंजनादावति
प्रसंगतादवस्थं अंजनादेस्साध्ययापकतावच्छेदकत्वादेः साधनायापकतावच्छेदकमहानसहृतिइत्यत्रादेशान्तिरिक्तवृत्तित्वादतस्साध्ययापकत्वसाधना
यापकत्वयोर्द्वयोहपादानं तादृशरूपसमानाधिकरणप्रतिवेशे धूमवान्बहेरिसादौ वक्तुं इत्यत्रादिताधनयापकतावच्छेदकमेरणोपाधितापनिसस्ययाईध
नजन्यवक्तितादितादृशरूपसमानाधिकरणात्वादिति तस्मान्नाधिकरणपक्षमवहाय तदनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यंतं निवेशितं ननु साध्ययापकत्वसाधनायापकत्वोभ
यानतिरिक्तवृत्तित्वमेव व्यापकतावच्छेदकरूपविशेषणमास्तां किमवच्छेदकपर्यंतं सदेतौ अंजनतादीनां तदभावान्न अंजनवत्तादावतिप्रसंगः धूमवान्बहेरिसा
दौ तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्याईधनात्वाद्यैस्तान्नाप्रसंगस्तथाह वक्तिमानिति॥ विभिन्नरूपेणोति इत्यत्र तेन साध्ययापकत्वान्नहानसहृतिवविशिष्टइत्यत्रादि
नासाधनायापकत्वाच्चेति भावः तदनतिरिक्तेति साध्ययापकत्वसाधनायापकत्वोभयान्नतिरिक्तवृत्तिइत्यातत्वादिनेत्यर्थः तत्र च वक्तिमान्धमादिसादौ च तस्ये

वसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्यैव अथ साध्यसमानाधिकरणयत्किं विद्वन्वापकतावच्छेदकत्वरूपः साधारणोयेति शाक्याकजत्वत्वादेः श्यामत्वादिवापक
तावच्छेदकत्वाभावादिति भावः केवलावधितावच्छेदकस्यैवेति इदं च साध्यसमानाधिकरणस्योपलक्षणात्वाभिप्रायेण तस्य विशेषणत्वे त्ववच्छिन्नसाध्य
वापकोपाधाय प्रसंगे बोध्यः सर्वसामंजस्ये न दृष्टित्वविशिष्टद्वयत्वत्वादिनोपाधित्वकारणे गुरुतरांभः साध्यसमानाधिकरणयत्किं विदित्यादिगुतरमि
द्वयैः अर्थः निष्प्रयोजनः तेन यथासंनिवेशे वैमर्ष्याभावे विनष्टतिः साध्यवृत्तिताया इति एतद्वृत्ततावादिनेति शेषः यदवावच्छिन्नेति यदूपविशिष्टे सार्थः यथा
श्रुते उक्तदोषानुद्धारात् एतेनात्र साध्यसमानाधिकरणयत्किं विदित्यादेः साध्यवृत्तिताधिकरणात् निरूपकत्वावच्छेदकत्व एव तात्पर्यमतीतं यत्तत्त्वानु
गमोपीति नवीनोक्तमपि विंशमेव उक्तदोषानुद्धारात् अत्र व एतद्वृत्ततावादिनेति शेषः यदवावच्छिन्नेति यदूपविशिष्टे सार्थः यथा
नतिरिक्तवृत्तिताभावादिति भावः तदनतिरिक्तेति शाक्याकजत्वविशिष्टद्वयत्वत्वस्येसादि अतिप्रसंग इति यत्तदस्यादि इदमुपलक्षणात् अत्र तदनतिरिक्त
वृत्तिवंतदभाववद्वृत्तिवंतवृत्तिव्युपाधिनावच्छेदकताघटकसंबंधेनावृत्तं वाच्यमन्यथा तादृशरूपायोगोलकावृत्तिताद्यभाववस्यो गोलकवृत्त्यादा
वादेधनत्वादेः कालिकादिसंबंधेन वृत्तिताया तदनतिरिक्तवृत्तिता नापत्तेः एवं च जातिप्रामेयत्वादित्यादौ तादृशस्य न सतउपाधित्वानापत्तिः तत्र सता रूप
तादृशरूपाभाववतिताया तावुपाधितावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तिताप्रसिद्धे यनुतदनतिरिक्तवृत्तिव मत्र स्वविशिष्टवापकतावच्छेदकतादृशरू

पकत्वमतोक्तोद्योषदतिनवीनैरुक्तं तत्र समाकृत्स्वनिवेशेनानुगमस्य उवर्त्तिता यदपि तादृशरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तमधिकरणात्ता निरूपकतावच्छे
 दकत्वं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमतोक्तोपि दोषदतिनवीनैरुक्तं तत्र समाकृत्स्वनिवेशेनानुगमस्य उवर्त्तिता यदपि तादृशरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तमधिकरणा
 ता निरूपकता अपितु लघुत्वात्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताया अनभ्युपगमेन पूर्वोपदक्षितो दोषानुद्वारात् अपि चानुभवसिद्धस्य साध्यवद्वृत्तितायाः स्व
 रूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यानभ्युपगममात्रेण निराकर्तुमशक्यतया साध्यसमानाधिकरणा यत्किंचिदित्यादिगुरुतरारंभोपि निष्प्रयोजनक एव साध्य
 वद्वृत्तिता वच्छेदकत्वस्यैव सम्पत्कादित्यपि दुष्टं अतिशयेति न चैवमपि सर्वसाध्यसमानाधिकरणा दुष्टादि प्राचीनग्रंथविरोधोऽप्यदिहरद्विवाच्यं त
 नहेतोर्हि विषया अभेदार्थकत्वेन हेतुरूपे काधिकरणादसर्थेना विरोधात् हेतावेकाग्र्यवर्तिता हेतुरूपे एकस्मिन् अधिकरणे एकस्या हेतुयुक्तवित्तिता व
 दिसर्थाभावात् अपि अभिचारो नाप्यकतेति यथा कथं विदित्यादि पृथिवीत्वाभावादेरपि दुष्टत्वं रूपमभिचारिसजादयत्नलत्वेतद्विषयविशेषकधीविशे
 यत्वे सति पृथिवीत्ववद्वृत्तितादिति पूर्वोपदक्षितस्या अभिचारो नाप्यकत्वादिति भावः दीधितोपहोति न चैवं प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्रासातिरिक्ता
 यं पूर्वस्वभिचारेणोत्पादिना तत्साधारणलक्षतावच्छेदकस्यापि निर्वचनात् तु शब्देन कथक अवहारात् क्रमेण नौ विसरुषोत्तरसः सूचितः पारम्पर्य
 पूर्वोक्तलक्षणेति सानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणोत्पादितलक्षणे सार्थः तत्र पृथिवीत्वाभावादेरपि विशिष्टाभावेति अखंडाभावतेत्यर्थः तथा च स्वभावा

म. प्र.

घटकृत्यानवैयर्थ्यमिति भावः अत्र स्वानधिकरणत्वस्य स्वविशिष्टानधिकरणत्वस्य वा साधनाधिकरणो निवेशे रूपवान्द्रव्यत्वादिसादोपधिबीत्वाभावाद्ये सं
 ग्रहः तस्य स्वानधिकरणत्वविशिष्टानधिकरणसाधनाधिकरणपृथिवीवृत्तिधर्मविक्षिन्नरूपाव्यापकत्वात्साधनाधिकरणवाधादेः स्वानधिकरणत्वस्य वि
 शिष्टानधिकरणत्वाभावादिति स्वविशिष्टसाधनधिकरणत्वमुक्तं अत्र स्ववैशिष्ट्यमुपाधितावच्छेदकसंबंधसाध्यतावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरण्यसं
 बंधेन बोध्यं अमथासंयुक्तसंयोगादिघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन गगनत्वविशिष्टपर्वतीयवज्रादिसाधनधिकरणत्वस्य महानसरूपसाधनाधिकर
 णोऽसत्वेन तद्वृत्तिधर्मविक्षिन्नसाध्यव्यापकतया अजतनवत्तादावतिव्याप्तेः साधनधिकरणत्वं वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं अमथाधूमवान्नेरिसादोधूमा
 देः कालिकादिसंबंधेनायोगोलकोदिवृत्तित्वेनाईधनादिविशिष्टधूमाद्यनधिकरणत्वस्य साधनाधिकरणोऽसत्वेनासंभवापत्तेः न चैवमप्ययोगोलका मत्तादेर्विशो
 षणात्तत्रैव घृतामोगोलकामत्तादिविशिष्टधूमादेः साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधेनाधिकरणत्वमप्रसिद्धमेति वाच्यं स्ववैशिष्ट्यस्योपलक्षणात्तथावत्तत्तात्त्विकवि
 शिष्टयत्साध्यतदनधिकरणत्वस्यैव निवेशेनाप्रसिद्धभावात् केचित्तु साध्यवदंसाध्यतावच्छेदकसंबंधगमस्ववैशिष्ट्यस्य तत्संबंधेनानधिकरणत्वस्य चलाभा
 र्थमेवेति वदन्तीतदसत्तदंशरीमासाध्यपदस्य पृथिवीत्वाभावाद्यपि विवारकत्वस्यापि संभवात् वह्निमान्धमादिसादोस्वविशिष्टसाधनधिकरणविषय
 वृत्तिजलमहानसामरतावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया अजतनवत्तादावतिव्याप्तिवारणाय साधनाधिकरणोति धूमवान्नेरिसादोतादशधर्मविक्षिन्नसाध्य

राम०

आपकत्वस्य इत्यत्रादौ सत्वेनातिव्याप्तिरतः साधना आपकत्वनिवेशः पृथिवीत्वाभावादाविति स्वविशिष्टगुरुत्वाद्यनधिकरणं तेजोरूपादिरूपसाधनाधिकरणं यत्तेजः
प्रभतितद्वृत्तिजलतेजोन्मतरत्वाद्यवच्छिन्नगुरुत्वादियापकत्वस्य पृथिवीरूपादिरूपसाधना आपकत्वस्य च सत्त्वादिति भावः दीधिताविदमुपरिष्ठादिति इदं पृथिवीत्वा
भावादेइत्यत्रादिना रूपादौ साध्येऽप्यधिकृतं रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये चानुपाधित्वं यदेत्यादिरूपस्य केचित् तस्यादिसावभौमीयव्याख्यायां ब्रह्मसूत्रसमर्थः व्याख्या
याप्रतियोगित्वस्य चेति पृथिवीत्वाभावेति शेषः सत्त्वादेवेति नवरूपासमानाधिकरणाधर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनाधिकरणं वा घाद्येवेति तत्समाना
धिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य पृथिवीत्वाभावेऽप्यसत्त्वमिति वा असाधने सामानाधिकरण्यात् तस्योपलक्षणात् या निवेशात् तत्राव्याप्त्यतिव्याप्तीति रूपवाच्यत्वा
त् गुरुत्वादिसत्त्वपृथिवीत्वाभावेऽस्यादि अत्र गुरुत्वासमानाधिकरणाधर्मसामानाधिकरणापत्तेजोरूपतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वमिति वा
त्यभावे हेतुस्यः स्युक्तत्वात् नोक्त इति ध्येयं इदं अभिचारानुमानसौ कर्षणं वन्त्यादौ वन्त्यादौ च धर्मादीति आदिना तादृशधर्मसामानाधिकरण्यापरिग्रहः तदुद्वा
दनैव तादृशधर्माद्युद्वादनैव अभिमत इति अभिचारानुमाने सत्यः उद्वादनं च अभिचारानुमादौ व्यतिरिक्तं भावः सिसाधविषाधी न मे वेति कसंप्रदायानुसंधादि
तिशेषः अभिचारानेति विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वादिति भावः केचित्तु ननु इयं विशिष्टसत्तादित्यादिसद्देतोऽगुणादावतिव्याप्तिरत आह साध्या आप्यत्वेन वै
तीत्यवतारणिकामाहुस्तन्न साध्यव्यभिचारितावच्छेदकत्वस्य साधनतावच्छेदकविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिविरहात् दीधितौ लक्षणाभिति उपाधिपद

प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः व्याख्यायां योनिरुक्तमिति अत्रोच्यते इति मूले लक्षणा मिति पूरणीयममथानव्यापकतायाचयौ बहूनामिति भावः यमिचारे जायकताय
 योजकतामिषसर्धतयोः कुतोलाभइसाकांक्षायामाह दीधितौ तत्रेति पूर्वव्यापकत्वं तं प्रतीकमिति अथ प्रतीकशब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वेन प्रतीक इत्येव वक्तुमु
 चितं न तु प्रतीकमितीति चेन्न प्रतीकशब्दस्य न पुंसकांतस्य भविष्ययोगेषु दर्शनेन नियतपुल्लिङ्गत्वे मानाभावात् यदा प्रतीकमिति द्वितीया तमेव प्रदर्शनार्थमित्यनेन
 रंखलकार आहतिशेषः तथा च प्रतीकशब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वेन ननु तिरिति व्याख्यायां व्यंजनवत्तादाविति उक्तं वस्य पर्यवसितेत्यादेरिति शेषः अतिप्र
 संगः यमिचारा नुमायकत्वाभाववतितत्र सत्प्रसंगः तथा च तस्यावच्छेदाभाववद् नित्वेनावच्छेदकत्वा नुपपत्तिरिति भावः यमिचारा नुमायकतयेति अवच्छेद
 सत्वेनेति शेषः तदतिप्रसंगस्य तत्र पर्यवसितेत्यादिसत्त्वस्य अशेषत्वादिति अवच्छेदासत्वे वच्छेदकसत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वा नुपपत्त्या शेषत्वादिति भावः नन्वेवं त
 नलक्षणमिति प्रसंगवारणाय मुद्रसाध्यमिचारे जायकत्वं मेवलक्षणवाच्यं तथा च अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ मुद्रसाध्यमिचारे जायकत्वा
 भावादव्याप्तिरित्याशङ्क्याह विशिष्टसाध्येति साधननिष्ठत्वस्य साध्यमिचारे विशेषणत्वे उपाधिपदादेव साधने साध्यमिचारे को धेयमिचारे नुमान
 वेयमिति ह एतसाधनेति विशेषणमित्यन्तर्को यन्त्यः उपायकमिचारे इति सावधारणं तेन साध्यमिचारे अवच्छेदः व्याप्तिरित्याचोपाधिपदा
 देवव्याप्तिपक्षधर्मतात्वामेति रक्ताकांक्षानसंभवतीति भावः तस्याः व्याप्तिपक्षधर्मतास्य तद्योग्यतायाः तादृश्या व्याप्तितादिना भवतीति तथा चोपायकताव

भा

छेदकत्वेन सामान्यरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मतालाभेऽपि किंतु वच्छेदकमिति विशेषरूपेणाकांक्षा संभवमेवेति भावः अत्राप्यप्यवसिते साहेर्लक्षणरूपत्वे
अर्थीतरमिति अयमत्रेतावुपाधित्वस्योक्त्या कत्वघटितार्थकत्वाभावेनोक्तकाक्षानुत्थापकत्वादिति भावः सचितरतिनचतथापि स्वमते अत्रिचारेन यनासंग
तिः कथं वा रणीयेति वाच्यं अत्रिचारेन यनस्य स्वकर्तृयतया वक्ष्यकत्वेनोक्षाप्याकांक्षा मुपगम्य कथं चित्तसंगतेः संभवात् अतएव पूर्वसाधितुं कुर्वित्सा
धनमापकस्याप्युपाधित्वमुपेतसाधना व्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणां दूषयतां केषां विनातमाह दीधितौ न्यास्तिति आख्यायां उपाधित्ववत् संयोगस्याप्या
धित्ववत् तस्यापि साधनमापकसंयोगाभावस्यापि उचितमिति तथा च साधना व्यापकत्वघटितलक्षणां न सम्पत्तिरुदयं ननु पदसंज्ञाभावात् पदसंज्ञाभा
वयोस्तयोरेव साध्याभावसाधकत्वं स एवोपाधिरिति संयोगाभाववदमत्ताप्रसिद्धामोमाभावस्य साध्याभावं साधकतया न संयोगाभावस्येपाधित्वम
त आह अमथेति संयोगस्येति इत्थं सत्त्वादिप्राविपादितादृशप्रतियोगिनः साध्याभावो जायक्यतिरेकप्रतियोगिनः तत्रासंयोगे दीधितौ तदभावत्वमि
ति अतिरेकवैत्वमित्यर्थः अत्रेदमवधेयमृतदभावत्वलक्षणाप्रतियोगिता वच्छेदकत्वमित्यत्रा वच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगिताया एव
स्वरूपसंबंधरूपा वच्छेदकतां गच्छां रतातदभावत्वलक्षणाप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधरूपा वच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया तेन रूपेणोपाधिता
नापत्तेश्चेत्यनतिरिक्तं हितमेव व्याप्यत्वपर्यवसितं तद्व्यं तथा च इत्थं सत्त्वादित्यत्र इत्थं व्याभावो न्नापकीभूतो योगुता कर्मान्यतविशिष्टसत्ताभावस्तदभा

वत्तमाप्यत्वं सत्तात्वेऽपि वर्तते इति सत्तात्वरूपेण साधनव्यापिकाणां सत्तायाऽपि धितापत्तिरतोपद्रुमावच्छिन्नाधिकरणावत्किंचिद्विदुसभावप्रतियोगितानव
 छेदकं साध्याभावोन्नायकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्वर्तमानमिति निष्कर्षः कर्तव्यः एवं च स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वनिवेशेऽपि
 न ह्यसति इयं सत्तादिसंयुक्तमत्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगत्वेन सत्त्वेन संयोगे लक्षणा समन्वयादिति प्रतियोगितं
 च तदभावत्वमित्यसंगतमेव यदि च स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वानंगीकर्त्तव्यं तदा सत्ताभावत्वरूपप्रतियोगित्वस्यापि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमंगीकृ
 यत एव न च यथा तन्मतेऽन्यादृशप्रतियोगित्वाभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवा सिद्धापत्तेः एवं गुरु रूपेणोपाधिताया अनंगीकारेण तेन रूपेणोपाधिता
 नापत्तिरपीष्टैव एवं इयं सत्तादिसंयुक्तसाधनव्यापकसत्ताया अप्युपाधित्वमिष्टमेव एतन्मते साधनव्यापकस्योपाधित्वाभ्युपगमादित्युपदर्शितनिष्कर्षकरणोप
 योजनाभाव इति विभायते तथापि स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वस्य निवेदि इयं सत्तादिसंयुक्तसाधनव्यापकसत्ताया अप्युपाधित्वमिष्टमेव एतन्मते साधनव्यापकस्योपाधित्वाभ्युपगमादित्युपदर्शितनिष्कर्षकरणोप
 योजनायकतया संयोगे लक्षणा मस्तीति तदव्याप्तिरिति या तदभावत्वरूपप्रतियोगित्वनिवेशो नुचित एव न नुपस्थिती इत्यत्रादिसंयुक्तसाधनव्यापकसत्ताया अप्युपाधित्वमिष्टमेव
 शिष्टसंयोगाभावत्वेन एवात्वाभावोन्नायकतया तत्र संयोगो नैवास्ति इति यदभावमानवृत्तिधर्मपुरस्कारेण साध्याभावोन्नायकत्वं वाच्यं तत्र जलादिवृत्तिविवि
 ष्टतादेरेवोन्नायकतावच्छेदकतया नास्ति व्याप्तिस्तथा च इयं सत्तादिसंयुक्तकथमुक्तीरीत्या लक्षणा समन्वय इति चेन्न एतन्मते साधनव्यापकस्याप्युपाधित्व

यादृशत्वाभावान्नतादिसत्रसाधनव्यापकस्यसंयोगाभावस्येवपृथिवीदृशत्वादिसत्रसाधनव्यापकस्यसंयोगस्याप्युपाधित्वेऽष्टावसापदभावमात्र
वृत्तीत्यादिविवक्षणाभावेनसंयोगेऽक्तरीत्यालक्षणासमन्वयसंभवादितिआख्यापातास्त्येनेतित्रयाचोक्ताव्याप्तिसद्वस्थेवेतिभावतादात्म्यस्येति न
चैवंजातिमान्मेयत्वादिस्यादोतादात्म्येनसतउपाधितानापत्तिरितिवाच्यं तत्रसमवायेनसत्ताया एवोपाधितयातादात्म्येनसतउपाधित्वाभावेऽस्तीतिविरहा
त्तदीधितो न व्यास्तवेदंतीत्यनेनास्वरसोद्भावनंतदीजंतुलक्षणांतुपर्यवसितेत्यादिमूलविरोधः किंचैतन्मते गतिगोरवेणालाघवात्तद्वदव्यत्वेनेतिप्रयुक्त
मेवसम्भूतचैवंसाधनव्यापकस्यानुपाधित्वापत्तिः विरुद्धस्येवेषापत्तेः अथवाधूमवान्नहेरित्यादेरयः पिंडत्वादिविशिष्टत्वेन जलत्वादाभावस्यापिधू
माभावादिव्याप्यत्वेन जलत्वादेरप्युपाधित्वस्यांगकारापत्तेरिति शुद्धसाध्यव्यभिचारेति तस्याएव शुद्धसाध्यव्याप्तिधीविरोधितयापेक्षितत्वादितिभावः दी
धितो सामासतः सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यत्वेनाहं निश्चितं लिङ्गमिति शेषः आख्यायां विशेष्यव्यभिचारित्वत्वेनेति व्यापकतानवच्छेदकरूपे
णापीत्यादिः प्राचीनेति तैरितरुवाधादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमितिस्वीकारादितिभावः साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं यद्व्यभिचा
रस्तदाद्वयं विशिष्टसत्तादिसादेरप्यव्यभिचारित्वापत्तिरिति साधनवृत्तिसाध्याभावव्यभिचारइमाशयेनाह साधनवृत्तीति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवती
मर्थः साध्याभावेति शुद्धसाध्याभावेत्यर्थः व्यभिचारेति शुद्धसाध्यव्यभिचारेत्यर्थः कथं निर्वर्त्यमिति नचविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वे साधनस्य साध्या

म० प्र.

भाववद्वित्वरूपमभिचारानुमानस्यापि विशिष्टसाध्यव्यापकेनानिर्वहिसाधनवतिसाध्याभावानुमानरूपमभिचारानुमानपर्यंतानुधावनप्रकलमिति वाच्यं
 विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेपिविशेष्यमभिचारादेर्विशिष्टमभिचारत्वरूपव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोक्ता निर्वहिसंभवारव्यापकतावच्छेदकानां चिह्नं
 त्वादिति व्यापकतावच्छेदकानां कांतत्वादित्यर्थः व्यापकतानवच्छेदकरूपेण भावांगीकर्त्तृभावीननयेपि व्यापकतावच्छेदकाकांतसैव व्यापकतानवच्छेदकरूपे
 ण भावात् व्यापकतावच्छेदकाकांतैकविशेषवाद्ये तदाकांतापरविशेषसिद्धा विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेव विशेषणविशेष्यभावयोस्तद्विशेष्यत्वाभावेन विशेष्यसा
 ध्याभावानुमानानिर्वहिसाधयः व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणोवेति यातिदमसंगतं हेत्वा मासवाधप्रत्येकस्य धर्मतात्वात् सिद्धं वाधात्र सिद्धती सत्रदीधिति कृता
 वैतो जीव न मरणमतरमति योगी मरित्वा दिसनुमाने व्यापकतानवच्छेदकजीवित्वप्रकारेण साध्यानुमितेर्मलिकुम्भतसिद्धत्वेन प्रदर्शनी यतया त्वमतेने सस्यासंग
 तेः समानप्रकारत्वेन विरोधितामतेः सितिकर्तुरेकत्वेलाघवमिति लाघवज्ञानकात्वीनसकर्त्तकतानुमितेः सितिरेककर्त्तकानवेति संशयनिवर्तकत्वानुपेक्षेन व्या
 पकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च समानविषयकत्वेन विरोधित्वेव विशिष्टमभिचारत्वेन शुद्धसाध्यमिचारसिद्धावपि प्रकृत्याप्रियहप्रतिबंधसंभवेन तादृशेण सिद्धार्थं यद्वेसादिकस्यानुस
 रणानुपपत्तेश्चेति नवीनानां दूषणोद्भावनंतदापाततत्त्वरमणीयंदीधिति कृता हेत्वाभासे व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमिति प्रदर्शनेपि तदनुमिते

य

राम०

मणिकुम्भसिद्धत्वस्याप्रदर्शनात् अतिरेकिग्रंथे अनुमितेर्वापकता वच्छेदकरूपेणैव व्यापकप्रकार कृतस्य सर्वसिद्धत्वेनेति मणिकुम्भां कंवरवेणो बोक्ता तस्य दर्शना
 संभवाच्च द्वितीयदोषोप्यसंगतः मणिकुम्भासमानविषयकत्वेन विरोधित्वमंगीकृत्यैव बाधग्रंथे पक्षधर्मता वलात्प्रसिद्धं न सिद्धं तीत्यादेरुक्तत्वात् नापि तृतीय
 तादृशसिद्धे विशेषणभावविषयिण्या अविरोधित्वेन विशेष्यसाध्याभावावगाहितासं पादनार्थं यद्वेसादिकत्यानुसरणस्यावश्यकत्वात् न वै वमपि समानविषयक
 त्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात्कथमेतदिति वाच्यं एतदस्वरसूचनायैव स्वमतेनेत्यस्योक्तत्वात् विशिष्यापीति व्यापकता वच्छेदकविशेषरूपेणापीत्यर्थः तथा वा पेक्षि
 तायाः शुद्धसाध्यमिचारसिद्धेरसिद्धिरेवेति भावः इति स्वमतमिति इदमुपलक्षणां विशिष्टाभावोतिरिक्त इति स्वमतमिति सिद्धयन्तथावसाधनवतिसाध्याभा
 वानुमानात्मकसाध्यमिचारानुमानस्य विशिष्टसाध्यव्यापकेना निर्वह एव विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया साधनवतिता सिद्धावपि विशेष्याभावात्मकशुद्धसा
 ध्याभावस्यासिद्धेरिति भावः मूले प्रत्यक्षस्पर्शेत्यादिप्रत्यक्षसर्वप्रत्यक्षत्वं तौ किकविषयतया प्रत्यक्षवत्त्वं बोध्यं व्याख्यायां प्रत्यक्षत्वं न पेप्रत्यक्षत्वं वा
 दिष्टीकाकृत्स्नते दीधितौ प्रत्यक्षत्वांगीकारादिति तथा च योग्यमात्रवृत्तिगुणस्यैव योग्यतया दीकाकृतायात्मैकत्वं परिमाणयो रप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमो संजस एवेति भा
 वः न चेत्प्रत्यक्षनिष्ठातवं शादोदितप्रत्यक्षत्वेव परिमाणौ कृतयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षसंख्या परिमाणवत्त्वादेर्न द्वयप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं उपाधिशरीरनिवि
 दप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षोपहितत्वरूपत्वात् अत आह व्याख्यायां इदमुपलक्षणां मिति वंशादा विनियोगपरिमाणस्य ग्रह एवेत्यनेनाश्रयः दृष्टत्वा द्वित्वमिति दृष्टत्वं

मुक्तदित्वश्रमेत्यर्थः दोषस्यत्वेवेति एकत्वस्य वग्रह एवेत्यनेनान्वयः तदवांतरेति परिमाणौ कक्षावांतरेत्यर्थः परं केवलं तत्र परिमाणारित्यहस्यसं
 दिष्टत्वादाह प्रत्यक्षस्वरूपयोग्येति तथा चोपाधिशरीरे प्रत्यक्षत्वं न पलोपधानगर्भमिति न अभिचार इति भावः अग्रे इति इदं प्रत्यक्षत्वं पूर्वमित्यपि इष्ट
 यं न चेवं वा युः प्रत्यक्ष इति स्थापना नुमाने वहि रिति द्विप्रत्यक्षत्वव्यभिचारानुमानेऽर्थांतरावतिरित्यत आह एतत्कलेवेति अनेकनसाधे हेतौ च सं
 कोचेति सामान्ये पदस्य विशेषपरत्वेत्यर्थः कल्पनाभ्यातकल्पनारूपगौरवभयात् अरविप्रत्यक्षपदस्य वहि रिति द्विप्रत्यक्षपरत्वेऽरविः इत्यपदे
 वेतीति न चेत्कलेपि महत्पदस्य लास्योक्तया पदत्रयत्वस्य गानपूर्वकत्वाद्वा घवमिति वाच्यं पूर्वकले मनोमिन्नोदियजमप्रत्यक्षत्वेन गुरु
 येरात्रसरांगीकारेण पूर्वकल्पस्य गुरुतया अत्र कले लघु रूपेणान्मात्र इत्यनेन लक्षणाकल्पनमिति लाघवसंभवात् च स्युरादीति जममहत्त्वेने
 सादितसत्त्वं महत्त्वेन च स्युरादिनिष्ठमहत्त्वविशेषपरत्वं अतर्गुना मध्यस्थेन व्याप्यपदमिति दृष्टांतार्थं अत्र अभिचारित्वपदं चेति प्रकृताभिप्रायेण
 वहि र्द्व्यत्वाभ्यभिचारित्वाभावेनेति आत्ममहत्त्वे अभिचारादिति भावः तस्मान्नाधिकरणेनेति वहि र्द्व्यभ्यभिचारीत्यादिप्रयोगानुपपत्त्या अभिचारित्वपद
 स्यान्वयिता वच्छेदकसामानाधिकरणेनेव स्वार्थान्वयबोधकत्वादिति भावः तेन रूपेण जममहत्त्वत्वरूपेणान्मात्राख्यातं महत्त्वपदं जममहत्त्वपरतया
 आख्यातं यत्नसति सप्तम्यर्थसामानाधिकरणविशेषणानवेव वहि र्द्व्यत्वाभ्यभिचारसंयोगेन नु महत्त्वविशेषणतयेति तस्मान्नाधिकरणवि

शिष्टोदुत्तरूपमभिचारस्य महत्त्वसाधनाधिकारापेक्षायाः प्रगनादिमहत्त्वमेव महत्त्वेन दृष्टांत इति लक्षणाया महत्त्वपदस्य जन्ममहत्त्वपरत्वमनुचितमि
ति नवीनैर्दृष्टान्तमुदाहरितं तदेवानोचितमपदवीमारोहति इयं वक्ष्यमभिचारित्वेति वक्तुमनाधिकारमिति प्रयोगापत्तिवारणापसतिसप्तमीसमभिव्याहृत
स्याप्यभिचारित्वपदस्याव्ययितावच्छेदकावच्छेदेन पारंते असाधारण्यव्यवबोधकत्वस्यावश्योपेयतया महत्त्वपदस्य लक्षणाया जन्ममहत्त्वपरत्वस्यावश्य
कत्वात् यदपि सर्वत्र पस्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसाधनं च यद्विशिष्टहेतुसद्विशिष्टसाध्यमिति व्याप्तेव गंधप्रागभावादिविशिष्टे गंधानुमानस्य सङ्घिं
तानभ्युपगमान् उक्तव्याप्तिश्च यद्विशिष्टस्य दृष्टांतताद्विशिष्टस्य साध्यसाधनोभयवत्त्वादेव निर्वहति एवं च हि ईदृशत्वाभाववद्भूतितावच्छेदकस्य महत्त्वस्य
तदभावाभ्युपगमिता न वच्छेदकतया तद्विशिष्टत्वेन न बहिर्दृश्यत्वाभिचार इति तद्वृत्तिसाधनविकलतया दीधिति कृतो जन्ममहत्त्वविशिष्टस्य दृष्टांतता
नुसरणमिति नवीनैरुक्तं तदपि किंयमेव गंधप्रागभावादिविशिष्टे गंधानुमानस्य सङ्घिंतो नभ्युपगमे यदिव सङ्घिंतपरावर्षादिविभ्रान्तानुमितिरित्यनु
मितिलक्षणा मदीधितियं च विरोधापत्तेरित्यत्र स्यावेशे न वैलाघवच्छिन्नाभावं द्विलाघवच्छिन्नपक्षप्रतियोगिताकं साध्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षपक्षान
गर्भतेष्टत्वादौ साध्यमस्मैवेत्यत्राहतदुष्टत्वादाविति व्यापकतावच्छिन्नेति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः असिद्धिः हेतुमिद्धिः उपाधिताद्यदकसंबंधेन ता
दृशाभावस्याप्यवसत्वात्तादृशाभाववतिसामान्यादौ प्रत्यक्षस्पर्शाप्रत्यक्षत्वात्तत्वादिति भावः असिद्धिमेव विवृणोति सतादेरिति तद्व्यापकत्वात्तद्व्यापक

तावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् शीघ्रिणो व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिते सार्थः व्याख्यायां तादृशेति। एवं चेत्यादिव्यापकतावच्छेदकव्यापकता
 वच्छेदकत्वोपलक्षितं प्रत्यक्षत्वेति प्रुद्धमस्यत्वेति प्रुद्धमस्यत्वे सार्थः व्याप्यत्वेति प्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमिच्छास्मत्तादसंदिग्धा सिद्धिः स्यादिति संदिग्धा सिद्धिः
 मात्रावरकत्वादिति भावः एवं इत्यपदसागे समंतस्यापि वैषम्यं बोध्यं प्रत्यक्षत्वेति प्रुद्धताद्यवृत्तेरित्यादिद्वयमस्यत्वेति प्रुद्धतादिदृष्टे रित्यादिदृष्टे रित्या
 दिअतिरिक्तत्वादिति तथा चोक्तं भावद्वयकतपानवैयर्थ्यमिति भावः प्रविष्टत्वाभावेनेति व्यापकतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणात्तथैव निवेशादिति भावः तज्ज्ञाने
 च उद्भूतरूपत्वादेर्ज्ञाने च तथैव उद्भूतरूपत्वादिव्यभिचारत्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणात्तथापि निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः उचितमिति इत्य
 पदवैयर्थ्यं शक्येति शेषः शीघ्रिणो इत्यत्वेति वदित्वेति सार्थः नात आत्मेत्यभिचारः न चैवं सत्त्वे व्यापकत्वोपमासवैयर्थ्यमग्राह्य व्यापकत्वोपमास
 त्विति तर्कप्रदर्शनायेति उद्भूतरूपत्वं यदि प्रत्यक्षत्वमभिचारव्याप्यतादृशविशेषराविशिष्टमभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यात्तादृशविशिष्टत्वाव
 छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकं न स्यादिति व्याप्तिग्राहकतर्कजनकापाद्यतिरेकविराजप्रदर्शनायेत्यर्थः व्याख्यायां एतत्परत्वमिति तन्मूलस्यैतत्स
 रत्वे विशेषवैयर्थ्यमिति भावः न वा व्यभिचारस्य सादेव ह्यमारासीत्यनुसरणे वदित्वेति तत्समानाधिकरणात्वे सति उद्भूतरूपमभिचारित्वस्य हेतुत्वाभा
 वोक्तोपपत्तिरित्यर्थं तथा सति प्रत्यक्षत्वाद्यैव व्यभिचारपक्षावाया बुद्धूतरूपमभिचारित्वस्यैव हेतुत्वाभावात्तथा विशेषवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् वस्तुतस्तमि

भातनयनपक्षकानुमानेऽद्यत्वं दितिदृष्टानुसारेणैव भिचारपदस्य यथाश्रुतार्थसागेपि प्रसङ्गस्य शब्दवत्पक्षकानुमानेऽयमभिचारपदस्य यथाश्रुतार्थ
कत्वेमेव सप्तम्युक्त्याश्रुतार्थस्यैव सप्तम्युक्त्यागानौचित्यादिसाशयेनैव दीधितौ इत्यत्राभिचारइत्याद्युक्तमिति ध्येयं वक्ष्यमाणात्वादिति मूलकृतेसा
दियमिचारेति श्यामत्वमभिचारेत्यर्थः हेतौ श्याममिचानयत्वपक्षकत्वाद्यदितहेतौ दीधितौ प्रमाणांतराणां युर्वेदादिना मूलेषामभिचानयत्वपक्ष
केति मिचानयत्वावच्छिन्नश्यामत्वपक्षकत्वार्थः दीधितौ शोकेति विशेष्येत्यर्थः श्यामभातनयत्वादेमिचानयत्वपक्षकत्वाभावेन सप्तम्यभावादेवोक्ति
चारादिति भावः वृत्तिमत्वमेवेति वृत्तिमत्वं शाकपाकजत्वाभाववद्भूतत्वस्यापि सत्वेने यन्निष्ठेसादिना यानवतारादिति भावः एवकारेण शाकपाकज
त्वाभाववच्चिरूपितत्वविशेषणवच्छेदः यत्किंचिदिति मिचानयत्वपक्षेत्यादितसमानाधिकरणमात्रस्यैव तादृशत्वेन तादृशान्तादृशस्य भस्मानाधिकर
णपक्षवत्त्वसानमित्याशयेनाह कत्वतदितिसामानाधिकरणपक्षवत्त्वमित्यमिचानयत्वसामानाधिकरणपक्षवत्त्वमित्यमिचानयत्वपक्षकत्वस्येति शो
षः कृत्वा तमिचानयत्वमभिचारित्वपदेन लक्षणाया प्रतिपादितत्वात् एवं च तद्दीजनकधीविषयत्वरूपशब्दसंबन्धप्रदर्शनायैव यत्किंचिदपक्षेपशयः
तथा च श्याममिचानयत्वादेरपि तादृशत्वान्नयमिचाराणां विशेष्यद्वयसार्थकमिति भावः आख्यायां यत्तदर्थवोरिति यत्तत्त्वाननुगमेन तत्रैव न विशिष्य
मिचानयनयोवासाने पूर्वदत्तवैयर्थ्यमिच्छाशयः मिचानयने मिचानभावेन दीधितौ श्यामत्वादिति नुश्यामत्वं श्यामरूपमेव तद्व्याचक्षेपशयः

कृतत्वमिचारोत्तित्वमिजातनयत्वसामानाधिकरण्याप्यत्र च श्यामरूपे मिजातनयत्वसामानाधिकरण्याप्यत्र न शाकपाककृतत्वमिचार इति कु
 आपिश्यामरूपे हेतोरसत्वेन श्यामत्वेमिचारप्रसक्तिरेव नास्तीति तत्र एतदस्वरसादेव काकश्याममिजातनयवृत्तिद्विवाधुपसंग्रहकादिपक्षेपादा
 नात् अत्र ह्युक्तं संविज्ञानबहुव्रीहिराश्यामत्वादावित्यनेन तादृशद्वित्वपरिग्रह इत्यपि केचित् एकैका एव हि नीत्या रणादेव कृतवत्त्वाशयेनेदमित्यपरे
 परंपरया ह्युक्तं साक्षाच्च नीतरूपमर्तजात्यात्मकमेव श्यामत्वमात्रविवक्षितमित्यपि कश्चित् आख्यायां दृष्टान्तादिद्वितीयां अद्यत्वं स्वमिजातनयत्वाप्य
 तादिति भावः यथा श्रुतेति व्याप्यत्वात्मके सार्थः फलांतरं श्यामत्वादौ मिचारवात्तारूपफलमिन्नफलं आहतिहं गुहावलोकनमायेनेत्यादिनेनैकफलमभि
 धाय ध्ये मतांतराभिधाने संदर्भविरोध इत्याशंकाया अनवकाशः केचिन्प्राहु रित्यनेन सूचितमस्वरसंप्रकटयति मेयत्वादावपीति तत्राचोपदर्शितरीत्या विशेष
 शाकमिचारित्वस्य विशेषणव्याप्यत्वा र्थकरो वा युः प्रसक्तः प्रमेयत्वादिसादौ प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वमिचारिवहिर्द्वयत्वव्याप्यत्वे सन्निवर्हिद्वयत्वविशिष्टप्रसक्त
 व्यापकमिचारित्वादित्यनेन मिचानुमानं संभवति हेतोः स्वरूपा सिद्धत्वादिति भाव इत्याहुः नवीनास्तु यथा श्रुतामिचारं निवेशे रगौरमिजातनयत्वादिकमेव
 प्रत्यक्षता कुतो न दृष्टान्तीकृतमित्याशंका निराकरोति मेयत्वादावपीति संनपेक्षा कृपाकृतत्वमिचारसत्तादिति भाव इति शहुः उक्तक्रमेण विशेषणमभिचा
 रित्वेन ज्ञाने इत्याहुः कृतेरादीधितौ समर्थ उपपाद्य व्याख्यायां किंचिद्विशिष्टेनेति विशेषणमभिचारित्वादिविशेषणविशिष्टेनेत्यर्थः दीधितौ साधारणोति

राम०

२ संतस्य विशेषणवतीत्यर्थं करणादेवेत्यादिस श्यामो मेयत्वादिस प्रमेयत्वमिजातनयत्वमिचारित्वाभावे विमिजातः

तदभ्यवृत्तियोग्यतावावृत्तिर्नेत्यर्थः योग्यतावमुभयसाधारणमेकमस्तीत्याशयः अवस्थापयति एवञ्जलक्ष्यतावच्छेदकमन्योपपादयति व्याख्यायां प्रागुक्त
रीत्येतिद्वयं तेन स्वाभाववत् शीतल्यशीजलत्वादेरिति मेत्यर्थः अभिचारेनायकस्य शांभावादीनां ज्ञाप्यभावपरिग्रहः तथा च पूर्ववदिति विरुद्धविशेषणमिति भा
वः साधनमिति द्वितीयमभिचारवदार्थेनान्वितं तेनोपाधिशरीरमानसवनसाधने साध्यमभिचारमात्रावतिः वेद्यर्थमिति साधनव्यापकस्य स्वप्नमारा रूपवत्त्वा
देर्निरुक्तमभिचारेनायकत्वाभावादेव चारणादिति भावः बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहिणा साधने यदभावद्वित्वरूपमभिचारबोधने तुल्यादिति वेद्यतया साधन
वदस्य भावप्रतिबोधितत्वापि यदार्थेताभादिति भावः जलमिन्द्रतीति अवच्छिन्नसाध्य आयकसंग्रहयविशेषिता विशेषितसाधारण्येन अभिचारेनाय
कत्वस्य चायत्नादिति भावः न गुरुत्वेति रसव्यभिचारादिति भावः साधनविशेषके सादितथा च शब्दमात्रं विरुद्धां न त्वर्थवैलक्षण्यं एवं चोक्तिभांया पूर्व
स्यैवानुवादो यन्न तुल्यतावच्छेदकं तत्र विदं न चैवं कथं यद्वा भेद इति वाच्यं विशिष्टसाध्य आपकोपाधौ साक्षात्साध्यमभिचारेनायकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदक
मुपपादितं पूर्वकस्यैव कस्येतु तत्र परंपरया साध्यमभिचारेनायकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकमुपपादितमिति कस्यैव भेदे यपादनादिमाशयः केचित्तु इति
वेचिआदिति इति विचित्रार्थकत्वादित्यर्थः यः साधनमभिचारीत्यादिवाक्यस्य साधनाधिकरणी भूतं यद्वा विच्छिन्नाभावाधिकरणयत्किं विदितं साध्य
मभिचारव्याप्यं तत्तमित्यर्थकत्वादिति यावत् तथा च पूर्वकस्यैव यद्वा विच्छिन्नाभावाधिकरणमभूतं यत्किं विदितं साधनवृत्तित्वं विशेषणं अत्र कस्यैव यद्वा

वक्षिनाभावाधिकरणसाधनाधिकरणविशेषशेषणमिति विशेषणमेदात्पूर्वोक्तलक्षणावच्छेदकादेतन्नक्षणावच्छेदकस्यभेदो बोध्य इति हः पूर्वक
 त्यादेतत्कल्पस्य प्रकोतरेण भेदमुपपादयतः सार्वभौमस्य मस्य मत्मा हृदि धितो केचित्त्विति मात्रोति । तृतीयाभेदे मात्रपदवच्छेदमाह व्याख्यायान्निति
 सेहेत्यादिसंयंतं करकामात्रं निधमयमिचारचारणावगगनादौ यमिचारवारणाव विशेष्यं प्रमेयत्वादिनेति न च जलत्वत्वादिना व्यापकत्वविवक्षणात्रय
 मिचारइति वाच्यं तथा सति जलत्वत्वादेरेव व्याप्यत्वसंभवेशेषवैयर्थ्येन ह्यस्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् तत्रातिव्याप्त्यसंगतेः यथाकृतेति तत्पुरु
 षादरेण साधनाभाववृत्तित्वात्मकेत्यर्थः बहुजीत्याश्रयणफलं स्फुटयति इत्यत्र इति दीधितौ शब्दादेरिति इदमुपलक्षणाधर्मवान्वहेत्यादौ वक्षि
 मयमिचारी अयोगोलकवृत्तित्वादिना व्याप्यमिचारीनायकस्यायोगोलत्वादेर्द्योद्यदादित्वात्तैद्योद्यद्वत्त्वमिचारीकपालसमवेतत्वादित्यादिना व्या
 मिचारीनायकस्य कपालत्वादेरेव चारणावयवविद्वत्त्वमिचारीनायकस्य कोटीति तत्र शीतस्पर्शवृत्तित्वादेरेव व्याप्यत्वादिति भावः तत्र तेजो इत्यत्रादित्यनुमानं स
 वंधांतरा कालिकादिसंबंधेन न सति नातिप्रसंगः साधना व्यापकस्येति । स यस्मै कदेशवृत्तिधर्मस्येति शेषः परं केवलं प्रकृतसाधने इति सप्तम्यर्थे विशेष
 व्यक्तमनुमित्यन्वितं व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाविषयकवृत्तित्वाविषयतत्त्वं यदा यथा कथंचित्संबंधित्वमेव तत्र विद्वत्त्वं प्रयोजकासंभवा
 त्जनकतावच्छेदकस्यास्य संभवात्तदा दशधर्मेति प्रागुक्तसप्तस्यैकदेशवृत्तिधर्मस्यैव न चैवं साधनविष्टसाध्यमिचारसंबंधित्वमेवास्तत्ताद्यवाहकं

आप्यत्र विवेकेनेति वाच्यं यथासं विवेकेनावेयं तत्रासति उपाधिशरीराना एव साधने साध्यमभिचारभावापनेन निराकरोतीति वक्ष्यमाणं
विषयस्येत्यादि वारणापत्तेरिति संशयतेत्यर्थः वारणा मिति तत्राच रूपवान् इत्यत्रादिसंसाधनायापकत्वसाध्यमभिचारयोरेकाधिराणा व
छिन्नत्वाभावेन पृथिवीत्वाभावेऽप्यपि रिति भावः ही धितौ यथा कथंचिदिति विशेषिता विशेषिता धारणपेनेत्यर्थः आरम्भायांतं रूपवान् इत्यत्रा
दिसंसाधनत्वस्येति हेतोरिति शेषः एकादितितथा च इत्यत्र रूपसाधनमप्यप्यपकत्वस्य पृथिव्यवच्छेदेन सत्त्वात्तद्व्यक्तो इत्यत्रेवाद्यायवच्छेदेनैव रूप
द्विधमिचारेनापकत्वस्य सत्त्वात् पृथिवीत्वाभावादौ लक्षणा समन्वय इति भावः इह गुरुत्वा दिसंसाधने हादितितथा च तत्र पृथिवीत्वाभावे पृथिवीरूपात्
कसाधनायापकत्वस्य सत्त्वेन तद्व्यक्तो पृथिवीरूपे गुरुत्वमभिचारस्या सत्त्वेन तदुत्पापकत्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिरिति भावः अभावमात्रस्य अयोगोक्तत्वाभा
वादेः वैयर्थ्येनेति वक्तुं यमभिचारी अयोगोक्तत्वाभावाभाववद्वित्वादि स्यायोगोक्तकृत्तत्वेव संप्रत्यक्षारिति भावः तस्य अयोगोक्तत्वाभावादेः अत्र वै
शादितिनववक्तुं यमभिचारी अयोगोक्तत्वाभावतत्त्वस्य तत्त्वादिसंसाधनमप्यप्यपकत्वसाधनायापकत्वसाधनाभाववद्वित्वादि स्यायोगोक्तकृत्तत्वेव संप्रत्यक्षारिति भावः तस्य अयोगोक्तत्वाभावादेः अत्र वै
योगोक्तत्वाभावस्यास्तीति वाच्यता दृश्यामतरत्वस्यायोगोक्तत्वाभावतत्त्ववक्तुं यमभिचारी अयोगोक्तत्वाभावतत्त्वस्य तत्त्वादिसंसाधनमप्यप्यपकत्वसाधनायापकत्वसाधनाभाववद्वित्वादि स्यायोगोक्तकृत्तत्वेव संप्रत्यक्षारिति भावः तस्य अयोगोक्तत्वाभावादेः अत्र वै
वद्यत्रिष्टाभावमिति वाच्यता साध्याभाववत्तत्त्वेनायस्य साधनायापकत्वसाधनाभाववद्वित्वादि स्यायोगोक्तकृत्तत्वेनायस्य च लक्षणास्य सामंजस्ये शेषवैयर्थ्यमेवास्ति

भासानां घटकतया ते के इत्या कां स्या चरम सस्त्रस्य प्रवृत्तत्वेन तस्त्रस्य यथोक्तत्वविधायकत्वेन निग्रहस्यानवस्यविधेयतासंभवेन निग्रहस्थानत्वविधा
पकोपासस्त्रस्य चकारस्यैव दृष्टान्ताभासाद्यनुक्तसमुच्चयपरत्वमुर्विमित्याखंड्यार्थः ॥ अत्र प्रसंगाद्गुह्य उपकारकत्वाच्च संक्षेपतः सस्त्रं व्याक्रियते न स्वीकृत
तत्त्वोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिः न च इति तिसंवरणेनेग्रहस्थानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं इति तिसंवरणभावे सतीत्यनेने विशेषमात्रं न चापसिद्धांतेति प्रसंगतत्र
सिद्धांतस्य स्वयमनुक्तत्वात् प्रतिज्ञातार्थे दूषिते तद्वशा निरासे छुपा विशेषांतरं प्रसूयेरेण प्रतिज्ञातार्थस्य पुनः कथनं प्रतिज्ञांतरं कथायां स्ववचनाय
विरोधः प्रतिज्ञाविरोधस्वाभिहितवक्ष्ये परेण दूषिते तद्वशा परिहारे छुपा प्रतिज्ञातार्थस्यापलापः प्रतिज्ञासंन्यासः स्वोक्तेरुक्तद्वारादरे छुपा पूर्वोक्ति
हेतुतावच्छेदकातिरिक्ते हेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हेतुतांतेन प्रकृतानां कांक्षिताभिधानमर्थान्तरं अवाचकपदप्रयोगो निरर्थकं अवाचकत्वमनादि
सिद्धवृत्तिमन्त्यतंतेन गंगा पदस्य तीरादौ प्रयोगेन दोषः अवहिता विकल्पसूत्रपरित्यक्तिबादि बोधानुक्तलोपस्यत्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽविज्ञा
तार्थः वाचकेत्यनेन निरर्थकापार्थक्योर्वारणं अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकांक्षादिभूमबोधजनकपदमपार्थक्यतत्कालेऽनाकांक्षिताभिधानमप्राप्त
कालं स्वसिद्धांतसिद्धावपवेद्युनानाभिधानं नूनं कृतकर्तव्यानुपयुक्ताभिधानमधिकं अनुवादमिच्छंशार्थयोः पुनर्वचनं पुनस्तत् निरुक्तस्याप्यनुवादो
ननुभाषणं उत्तरास्फुरिरिति भाकार्थसांगमुद्राद्यकथां विच्छेदो विशेषः स्ववक्ष्येदन्तेदोषमनुद्ध्य परवक्ष्येदोषाभिधानं यता उक्तापर्वनुयोजस्य निग्र

भा.प्र.

नि

हस्यानं प्राप्तवतः उपेक्षारानि ग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोमोपेक्षारानि ग्रहस्थानोद्भावनावसरेपित इनुद्भावनमिति पर्यवसितार्थः निग्रहस्थानानवसरे निग्रहस्था
नोद्भावनं निरुपोऽनुयोगः परिगृहीतमिदं विरुद्धमुपगमोपसिद्धतः सद्यमिवादि यो हेत्वाभासाः अत्र च स्वर्थे तेन एतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरवस्था
रादिना ननु भाषणादिकमिदं स्थितिः इति प्राचः वकारो नुक्तसमुच्चये तेन दृष्टं ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रह इति नवाः अखंडी ताहं कारेता पराहंकारत्वं इति निग्र
हस्येष्टुतिष्ठति ता विनिग्रहस्थानानि ग्रहोन्नायकानीत्यर्थः अत्र कथं को देशपकथाफलप्रयोजककथाहेतुपथार्थज्ञानविरहतापकत्वं निग्रहस्थानसामान्यत्व
संज्ञानचयप्रवृत्तवैषयपथार्थज्ञानवतोपि सभासोभादिनाऽननुभाषणं तत्राव्याप्तिरिवाचं कलोपधापकत्वरूपप्रयोजकत्वं विवक्ष्यमानं तत्रापि कथाफलोपधा
पकज्ञानाभावसत्तादिति इत्यत्र एतद्दुट्कीरतो न पनेष्यमिचारोन्नायकमिति एवं च ही धितौ तडभयोन्नायके सत्रकर्मधारयः तडभ्यापको न यपरंपराया इत्यर्थ
रति धेवं निग्रहस्थानत्वात्तादिति तस्याचोपाधेरिव ता दशपराया अपि दोषोन्नायकत्वेन नुक्तसमुच्चयपरेणाचकोरेण संग्रहेतस्याः प्रथममुद्भावनेऽप्राप्तकालत्वं
नस्यादिति भावः संप्रदायपदं अवतारपरमिसाशयेन व्याचष्टे कथं कानामिति पराभवतः निग्रहतः तद्विषुपाधिर्नोद्भाव्य एवेत्यनग्राही धितौ तस्मादिति व्यभिचार
वेत्तेव कस्यवच्छेद्यमाह व्याख्यायान्न त्विति प्रवृत्तसाध्येति शुद्धसाध्येत्यर्थः आकांक्षायां प्रमाणाजिज्ञासायां दीधितौ शुद्धसाध्यापके सादृश्यं प्रातत्र यमुद्भा
व्य इति पूर्वगा च विव्याख्यायां विशेषणोतीति तत्र कथं तायां तदुत्वेनेत्यनुषमने श्यामतादौ व्यभिचारेण केवलविशिष्टसाध्यापकोपाधिव्यभिचारस्य शुद्धसाध्या

राम०

यमिचानुमापकत्वासंभवेनविशेषरोसादिसंतोषोदानमिसाशयः दीधितानुपौधेरिति यमिचारादिसमिमेरावपः व्याख्यायां परंपरया विशिष्टसाध्य
यमिचानुमानद्वारा यमिचारानुमापकत्वेति निष्पृष्टसाध्ययमिचानुमापकत्वेति सार्थः आह विशिष्टेतीयाहः अत्रापिसमंतमनुवर्तते केवलविशिष्टसाध्य
यमिचारस्पर्शप्राप्तत्वाद्यमिचारेण शुद्धसाध्ययमिचारानुमापकत्वासंभवादिसाशयेनाह अत्रविशेषरोति समाधितोभवतीति हेत्वाभासत्वेन प्रयस्यो
पमासेऽप्राप्तकालत्वाभावादिति भावः दीधितो व्याख्यादीति साक्षादित्यादिव्याख्यायां वक्ति चिद्वर्तेति महानसत्वादी सार्थः कथं विदिति अनुकूलतर्कादिनेत्यर्थः
अत्रेनसंदिग्धोपाधिरपिसमं शकनीयत्वादिति मूलकारोसादि अस्या एतद्व्यस्य दीधितो तस्येति पर्वतेतरत्वस्य सार्थः व्याख्यायां साध्यव्याप्येति व
नियमिचारित्वाप्यपर्वतेतरत्वयमिचारित्वाप्यपकत्वेनेत्यर्थः उपाधेः धमेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वेति वनियमिचारित्वाप्यपकत्वेनेत्यर्थः न अत्रैव इति तथा च निरु
क्तिककथकसंप्रदानरोधे वस्तुतोद्भावने उर्वारमेवेति भावः उपाधितोपयिकेति एवं च विशेषरागतता दशमाशस्मवो धानु रोधेन विशेषरावत्तादिति मतुव
पुपपत्रेऽयमथानकर्मधारपादिति निषेधेन तदनुपपत्तेः एतत्तत्त्वं - पंचलक्षणा मुपपादितं तत्त्वत्वादिति तथा च मलाभिप्राय एव दीधिति कृता कृतित्वादि
नावर्तिनिश्चाशयः इत्यर्थः इति विशेषरावत्तादिति मूलार्थः आह रिति उक्तरीत्येवोपपत्तौ बहु वीत्यनुसंज्ञाप्रयासे नुवितः किंभावप्रत्ययस्य प्रकृत्यार्थावच्छे
दकत्वाच्च कृत्यावतिप्रत्ययस्य चलाद्यत्वात्सादृश्यवाचकत्वेनेन सादृश्याभावात् इत्यस्वरसः दीधितो नवीनमिति वहीतरत्वादिरूपेण नुमाधितापत्तेरिति भावः प

पलादिष्टे इव कतायाडुर्वीरतादिति भावः साध्या पकता निश्चय इति ननु पाधितायां बीजमित्यनुवसतेत्या ?

भा० प्र०

रिमावा मात्रादिति तादृशविशेषरावतेपिसाध्यव्यायां असंगतिरिति व्यापकता ग्राहका नुक्ततर्कभावे साध्यव्यापकता निश्चयेना ईधनप्रभववक्तिम
लादिनामुपाधितोक्तेरसंभवादित्याशयः दीधितौ प्रमातोति प्रमाणा सहकारितर्कसर्थः कारणा तावगमेनेति मूलस्योपाधितावच्छेदे का ईधनप्रभववक्तित्वेन कार
णाता निश्चयेनेत्यर्थः तस्य कारणाता नवच्छेदकत्वे धूमव्यापकतावच्छेदकत्वं तदुपविशिष्टव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं चानुपपन्नमित्याशय इति प्रायेणाश
कते अथेति व्याख्यायां प्रत्यासत्तिः कारणातावच्छेदकसंबंधः तथा च संयोगेन धूमं प्रतिसंयोगसंबंधेन वक्तित्वा ईधनत्वाभ्यां हेतुतेति भावः अ ईत्वं जलसंयो
गवत्वं ईधनत्वं च पृथिवीत्वं अतोने धनारंभकावपवाद्मानुषपत्तिः नन्वेवं परस्परसंयुक्ता ईधनवन्तोः सत्वे धूमापत्तिरत आह परस्परप्रत्यासन्नाना मितिकारणा
तावच्छेदकसंबंधेन परस्परसंबद्धाना मित्यर्थः तथा चा ईधनसंयुक्तवहेरेव फलोपधायकताभ्युपगमा नोक्ता पत्तिरिति भावः अथ कारणातां कारणातावच्छेदकसंब
धद्वयितस्यैकस्तरावच्छिन्नसामानाधिकरण्यास्यैव फलोपधानप्रयोजकत्वमित्यनेन कथमेतदिति चेन्न दंतवचकत्वादिना पृथक् हेतुत्वे पिदंतसंयुक्तचकारा
नां फलोपधायकत्वेन तादृश नियमस्यैवासिद्धेरित्याशयात् दीधितावा ईधनत्वादिनेति आदिना वक्तित्वपरिग्रहः तथा चा ईधनत्वेना ईधनमेवोपाधिर्न ता
ईधनप्रभववक्तिरित्या ईधनप्रभववक्तिमत्वमिति मूलमसंगतमिति भावः वस्तुतस्तत्तुल्ययुक्ता ईधनत्वेनापि न कारणात्वं जलत्वं धनत्वाभ्यां संयोगेन स्वात
मेरा हेतुत्वात् तथा चा ईधनस्याप्यनुपाधित्वे आशंका तात्पर्य एव चादिना जलत्वं धनत्ववक्तित्वानां परिग्रह इति ध्येयं कारणातावगमेनेति मूलमोक्तार्थकत्वमु

राम०

न दोषस्य प्रकाशं तरेण परिहर्तुं शक्यतादिसाशयेनाह किंचात इति अतः किमनिष्टं न किमपीत्याशयः उक्तदोषं यमनूयतन्निरापयतवानस्तीत्यादिश्रुतं योजनं
 तियाख्यायाया ईधनप्रभववक्तित्वेसादिरीधितौ तादृशेति तद्वन्निष्ठेत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः तदवच्छिन्नेति आर्द्धेधनप्रभववक्तावच्छिन्नेत्यर्थः तद्वद्वक्तित्वेनात
 दृशाभाववद्वक्तित्वेनासाधन इति आर्द्धेधनप्रभववक्तित्वेति शेषः व्याख्यायां वक्तृतातिमनुरोधेति सूत्राभिप्रेतमिति शेषः वक्ष्यमाणरीत्या ईधनप्रभववक्ति
 त्वेन कारणत्वस्य वक्तृगत्या सत्तादिति भावः तेन रूपेणा आर्द्धेधनप्रभववक्तित्वेन कारणत्वमपीत्यपि स्तेन रूपेणोत्पन्नतरं योज्यमवस्थापयतीति अथ आ
 र्द्धेधनप्रभववक्तित्वं यदि धनवापकतावच्छेदकं न स्यात्तराधमकारणतावच्छेदकं न स्यादिति तर्कस्येष्टापत्तिरौषधप्रसूतया तत्र धूमव्यापकतावच्छेदक
 त्वग्रहस्यैवासंभवादिती भावः पूर्वोक्तस्य फलोपधानप्रयोजकस्य परस्परप्रत्यासन्नत्वस्याभावादेव धूमानुत्पादसंभव इत्यत आह दीधितौ तसंयुक्तेवेति वक्तृश्रु
 त्वे धनजनमवहौ न चा ईधनसंयुक्तवक्तित्वे दाहोत्पत्त्या धूमोत्पादस्य सर्वसिद्धत्वे वेत्यत आह दाहेति धूमानुत्पादात्तधूमोत्पादप्रसंगात् २२ मुपलक्षणां दाहप्र
 तिवंधकासत्वे विषयाकथं विद्वक्तिसंयोगाद् धूमानुत्पादेन दाहोत्पत्त्येव धूमोत्पादात्तत्वं धूमोत्पत्त्यापत्त्या आर्द्धेधनप्रभववक्तित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्य
 पिदृष्टमं दाहप्रतिबंधकृष्णाद्याभावानां धूमप्रत्यपि कारणत्वकल्पनान्न दोष इत्यत आह कमेति तत्प्राप्तौ ति धूमकारणत्वस्यैतत्कारणत्वेति धूमकारणत्वस्य
 र्थः अनौचित्यादिति आर्द्धेधनप्रभववक्तावच्छिन्ने धूमप्रत्यनन्यासिद्धत्वस्य कृतमनया ईधनप्रभववक्तित्वे धूमनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमात्रकल्पनेना

भा. प्र.

धर्मसहप्रतिबंधकमरापाद्यभावानां धर्मकारणत्वे कल्पने च मरापाद्यभावत्वाद्यवच्छिन्ने धर्मसंभ्रममथासिद्धत्वे तेषां तन्निवृत्तपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं च कल्पेनीय
मिति गौरवमिति भावः आद्यायां प्रतिगौरवं प्रतिगौरवं ~~प्रतिगौरवं~~ यपि दर्शयति आर्द्धधनत्वेन वक्तृत्वेन च पृथक्कारणतायते दूषणांतरत्वेन दर्शयति तदि
धनेति प्रतिरुद्धधनेत्यर्थः धर्मोत्साहादिति विवृणोति संयोगसंबंधेनेति दर्शनेनेति तत्वाचसामान्यतो धर्मप्रतिप्रतिबंधकाभावानां कारणे अभिचाररतिभावः
एतेन धर्मोत्साहादिसंलग्नेन प्रतिबंधकाभावानां मरापाद्यभावानां कल्पनायापीति अपिकारेण कालिकसंबंधघटितसामानाधिकरूपप्रसाससा
कार्यकारणभावकल्पनायाः समुच्चयस्वरूपमिति तादृशकारणभावकल्पनाया मप्युक्तमभिचारानुद्धारादिति भावः दीधितौ तद्वदिधनेति उक्तमभिचारवारणा
येसादिततदभावानामिति वृत्तपुरवसमासः तत्तदिधनसंबद्धमरापाद्यभावानामित्यर्थः कारणत्वस्य वायतशतितथाच प्रतिरुद्धार्द्धधनजमधर्मस्य त
सानी मनुसादेनाप्रतिरुद्धधनजमधर्मस्य प्रतिरुद्धवक्तावुत्साहेष्यप्रतिरुद्धधनसंबद्धत्वविशिष्टमरापाद्यभावस्यापितत्रसत्ता न्नोक्तमभिचाररतिभावः गौर
वाच्चेति आर्द्धधनमववक्तृत्वस्य कारणत्वावच्छेदकत्वमितिशेषः अथानिराकांक्षतवापेक्ष्यं तद्व्यस्य न चित्तापनेः प्रतिगौरवरूपदूषणांत
रोदिधीषयाशंकतेप्याख्यायां न चिति उद्देश्यत्वमिति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते अभिचारत एकस्यामित्यादिनोक्तमभिचारत उपधापकत्वमिति ज
यताद्येकपत्तासत्तिरित्यनुषज्यते संयोगेनेति अवच्छिन्नप्रतियोगिना कृतं नृतीया र्थः अभावइत्यनेनाचपी एवमप्ये विप्रतिगौरवमिति प्रतिरुद्धध

राम०

नयक्तावुपधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्त्याभावेनोक्तव्यमिवावधारणेनेधनव्यक्तिभेदेनकार्यकारणभावात्तन्माभावादिसाशयः अतएव उपधाय
कताद्यदित्सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्याभवात्तानांकारणत्वादेववर्धनेपरिधनेपरिधनव्यक्तौ नजातः कदापिनजातः अत्रि
संबंधेनेतितृतीयाध्यायेदः सामान्यसामान्यवृत्तौ न धूमोत्पत्तीति उपधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्तिकरणोत्पत्तिर्धनेमराणाद्यभावरूपकार
णसंज्ञादिभिर्भावः अथवासंयोगादिद्यदित्सामानाधिकरणप्रत्यासत्तेर्धनव्यक्तिभेदेनमराणाद्यभावानांकारणत्वेहेतुताकल्पनात्तद्विधनसंतर्भायमराणा
द्यभावस्योक्तरीत्याहेतुत्वकल्पनासंभवेनसामान्येतिवक्तव्यमस्मिन्केसर्थः धूमसाधामोत्पत्तीतिरहमुपलक्षणां अतएववर्धनेकदापिमराणादिसंबंधोनजातस्त
त्स्थलीयसामान्यसामग्रीतोमराणादिसमवधानस्यलेपिनधूमोत्पत्त्यापादनमथ्यातद्विधनसंबद्धमराणादेरप्रसिद्धोक्तक्रमेणतत्रमराणाद्यभावस्यहेतु
त्वकल्पनासंभवेनतत्स्थलीयसामान्यसामग्रीतोधूमसाधामोत्पत्त्यापादादिसिद्धिर्बुद्धं उपधायकतादीनामिति तत्तदुपधायकादिस्वरूपाणामित्यादि
आदिनातत्रमजनकभावादियग्रहः सामानाभावादिति तथाचोपधायकतासंबंधद्यदित्सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्याभवात्तानांहेतुतासंभवेनोपदर्श
नरीत्यातिगौरवं उच्यतेति भावः न चैवमुक्तधूमसाधामोत्पत्त्यातोऽर्वाएवेत्यत आह धूमानुपधायकेति फलाभावेन धूमानुत्पादेन तादृशविशेषेति ता
वदिधनाभूतमात्मकेत्यर्थः विरहेणापीति अत्रिनातादशमराणाद्यभावामकविशेषसामग्रीविरहपरिग्रहः धूमानुत्पादसमर्थनसंभवात्तत्तद्धूमसा

मासोत्पत्त्यातवाररासंभवात्तावदिधनामत्तमतादृशमराणाघभावात्तत्तमकविशेषसामग्रीसहकृतायाएवसामाससामानाःसामान्यकार्यो
 त्वादकत्वेनोक्तस्थलेविशेषसामग्र्यभावेनसामान्यकार्यापत्तिसंभवादितिभावःउपधायकत्वादीनांसंबंधत्वस्यसंदिग्धत्वेनतदभ्युपेत्याहएवमापी
 तिउपधायकत्वादीनांसंबंधत्वेपीत्यर्थःअतिस्पुटत्वाच्चेति तथाचतेषांसंबंधत्वस्यसंदिग्धत्वात्संबंधत्वाभावेऽतिगौरवरूपद्वितीयदूषणमपि
 स्पुटमेवसंबंधत्वेचद्वितीयदूषणाभावेपिसमपीत्यादिनोक्तप्रथमदूषणांरुद्धमेवेतिभावःअतएव उपधायकत्वादीनांसंबंधत्वमानाभावा
 देव आर्द्धनत्वेनैव एवकारेणार्द्धनप्रभववक्तित्वात्मकविशिष्टरूपव्यवच्छेदःतत्रातयोःजन्मजनकभावइतिपरस्परमित्यादिप्रत्यासत्तिःफ
 लोपधायकतानिर्वहकसंबंधःतदेवाहपरस्परेतितथाववक्तित्वार्द्धनत्वान्यामस्यैकरूपेणाहेतुत्वेपिजन्मजनकभावसंबंधेनार्द्धनविशिष्टव
 क्तित्वेनार्द्धनप्रभववक्तित्वपर्यवसितेनकलोपधायकत्वाभ्युपगमादेवसमपीत्यादिनोक्तदूषणाद्वयवारणोविशिष्टरूपेणाहेतुत्वेमानाभावइत्या
 शयःअमासमितिउपधायकत्ववज्जन्मजनकभावस्यसंबंधत्वाभावादितिभावःजातिविशेषएवेति एवकारेणाविशिष्टरूपेणाधिक्यवच्छेदःतेनरूपेणा
 हेतुत्वेविशेषविशेषताभावेविनिगमनाविरहेणाकारणतावृद्धेदकगौरवाच्चेतिभावःवक्तिनिष्ठःआर्द्धनप्रभववक्तिनिष्ठःतथाचजातिविशेषए
 वोपाधितावच्छेदकःअतस्मात्पदैवतास्यविशेषतदाशयःतार्कत्वादिनात्तरादिजन्मतावच्छेदकवक्तिनिष्ठजात्याजन्मतावच्छेदकवेतिसिद्धसेतिशेषः

नानात्वेपि तादृशजातिव्याप्यविरुद्धमेवेन्नानात्वेपि अशेषादिति जन्मतावच्छेदकाननुमस्यत्वाद्दोषत्वादिसाशयः एकशक्तिमत्त्वादिना हेतुत्वे तार्किकत्वा
दिजातेरभावादाह एवमिति हारीतेति तिसृगविशेषेऽर्थः उपयोगात् । नक्षराणां च यदा नात नोदनत्वादिना सांकर्यमभावादाह नोदनाभिघातत्वादिवि
रुद्धेति जातिविशेष एवेति आर्द्धनवकिसंयोगत्वरूपोपाधेरवच्छेदकत्वे विशेषणा विशेष्यभावे विविगमनाविरहादिति भावः तदवच्छिन्नतादृशजा
तिविशेषावच्छिन्नं कल्प्यते इति तस्याच प्रतिबंधकसत्त्वे विजातीयसंयोगरूपकारणाभावादेव न दाहादिकार्यमिति भावः तत्प्रतिबंधकत्वेति मरणपादिप्र
तिबंधकत्वेऽर्थः एतन्मतेऽस्य समवायिसंयोगः कारणात्तावच्छेदकसंबंधः तेन संबन्धेन विजातीयसंयोग एवोपाधिरिति ध्येयं आहुरिति । अस्वरस
म्यसर्वसिद्धस्य दाहं प्रतिमरणादिप्रतिबंधकत्वस्य विलोपः एवं कर्मादिजन्मतावच्छेदकजात्यासां कुर्यात्पत्ता तादृशजातिविशेषव्याप्यविरुद्धत्वेमेवेन
कर्मादिजन्मतावच्छेदकजातेर्नानात्वस्य तदवच्छिन्ने कर्मादेर्नानाहेतुत्वस्य कल्पनेऽप्यत्र गौरवमिति मतेति तज्जत्वैरोत्पत्त्यादिमूलेऽर्थः युक्तं तदं आर्द्ध
नममववक्तित्वेन हेतुत्वेऽस्यादिवदतां मतमिति शेषः । तदवच्छिन्नेति आर्द्धनत्वाद्यवच्छिन्नेऽर्थः प्रकर्षादेति । एवकारेणाविशिष्टरूपावच्छिन्नप्रकर्षव्या
वच्छेदः वाच्येति कारणात्तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकर्षस्यैव प्रकृत्यकार्यप्रयोजकत्वादिति भावः तत्सत्त्वेपि आर्द्धनत्वाद्यवच्छिन्नप्रकर्षसत्त्वेऽपि तज्जापनार्थमे
व हि महति चार्द्धने महति वकावित्युक्तं दीधितौ तत्त्वेन छिन्नार्द्धप्रभवप्रकृत्यवक्तित्वेन हेतुत्वादिति प्रकृत्यधूमं प्रतीत्यादिप्रतिबंधकाभावस्यापीति तथा

भा० प्र०

चतुष्टयविनविर्वाह इति भावः आर्द्धधनप्रभवमहावन्मावरणरायाहदीधितावणीवसीति महतोवन्मातरस्यार्द्धधनप्रभवत्वे प्रवृष्टमानुसारोऽसिद्ध एवेत्य
 त आह आख्यायां शुद्धे धनेति दीधितावार्द्धधनप्रभववृत्तिनेति पद्विशेषयो रित्यादिभ्यामादिति भावः आख्यायां न जातीति मानाभावादिभिर्भावाः न कार्यतेति आ
 र्यसमाजप्रसत्तादिति भावः तदेवोपयादयति धर्मस्येति रसादिकमिति आदिना पद्विशेषयो रिति भावेन वृत्तिनेव कारणात् सिद्धतिनत्वा र्द्धधनप्रभववृत्ति
 नेत्यस्य परित्यक्तः अमेतु दीधितौ सप्तपिचेत्यादिवदन्तीत्यंतमेकोग्रंथस्तथा च दीधितिकारस्य पृथक्कारणात् तमेवाभिमतं ननु विशिष्टरूपेण साद्रुस्तदसत्तमोर
 वाच्येति चकारासंगतेः मूलानुक्तमपीति धर्मा र्द्धधनप्रभववृत्तेरन्यथातिरेकमिति शेषः मूलसाध्योक्त्यादिपंचम्यंतपार्थस्या र्द्धधनप्रभववृत्तेरसत्तमस्य शाकपा
 कस्य कारणात् तद्वगमेयथासंख्येनान्वयादिति भावः मूलनेति तयो रन्यथातिरेकस्यापि कारणात् तद्वगमहेतुत्वसंभवादिति भावः दीधितौ तत्रेति धर्मस्यार्थः कारणात् तद्व
 पिनिरूपितत्वं सप्रम्यर्थः कारणात् तद्वच्छेदकमिति अस्ति सप्रमेशान्वितं वास्तवं च मत्मुक्ताभ्युपेयवादेन विशिष्टस्य कारणात् तद्वच्छेदकत्वेपि न ह्यतिरिक्त
 शयेनाहार्थवशेसादितांतमेकोग्रंथः अर्थवशसंपन्नं उपायकतायाह कर्मकारासिद्धयत एव नान्तरीयकमेव कारणात् तद्वच्छेदकमपि फलोपधायकताव
 छेदकजन्यजनकभावसंबंधेना र्द्धधनविशिष्टवृत्तेः फलोपधायकतां गीकारेणा र्द्धधनप्रभववृत्तित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वं पर्यवसानादिति भावः न
 नुजमजनकभावस्य संबंधत्वे मानाभावः अतएव पूर्वमत एवेत्याद्यापास्तमितंतयं येनाप्यंकारः खंडितस्तत्तयं न दत्त आह आख्यायां वन्मा र्द्धधनयो रिति सं

राम०

योगेनेति शेषः यस्यासक्तिः उपधा यकता निर्वहिक संबंधः अभिप्राय इति तथा च जन्म न कभा वस्य संबंधतः मय्युपेत्ये दकुर्तुं अत एवात्रावास्था स्वच कस्य वा शब्दा
पुपादानमिति भावः उभयथापि विशिष्टरूपेण हेतुत्वे पृथग्रूपेण हेतुत्वे च संभवादिति इत्थं च विशिष्टरूपेण हेतुत्वे तद्वत्पं यदि धूम आ य कता व छेदकं न स्यात्तदा
धूमकारणाता व छेदकं न स्यादिति पृथग्रूपेण हेतुत्वे च तद्वत्पं यदि धूम आ य कता व छेदकं न स्यात्तदा धूमो पधा य कता व छेदकं न स्यादिति व्यापकता ग्राह
कतर्ककार इति ध्येयं मान्या कृतत्रे सा दिवांतर एकोग्रंथो विशिष्टस्य कारणाता व छेदकं पर एव तद्याहि अर्थवशेति उपधा य कता ग्राहक प्रमाणा सिद्धमित्यर्थः न च
वर्तितमेवता दश प्रमाणा सिद्धमव छेदकमस्ति निवाच्यं तथा सति सप्तपि च सा दिहो षड्वा वा रणात् न न प धा य कत्वमेव धूमवन्मो संबंधो न तु संयोग इति चे कि
त्वस्य तत्वे पि नोक्त दोष इव मित्यत आह नांतरी यकं वेति अर्थान्निवन सत्ता व छेदकमेवेत्यर्थः तथा च कारणाता व छेदक संबंध मध्ये निमित्तपत सत एव छेद
कत्वत्वं उनेदं ग्रादि प्रतियोगिक संयोगादेः संबंधतो पभा मे नैवान्तर्गतं वा इति प्रसंगे कूसादं तादिना हेतुतापि विरुध्यतेति भावः फलतः फलत्वे व्यापकता ग्राह
नेति उभयथेव कारणाता व छेदकत्वेन तर्क संभवादिति भाव इत्याहुः केचित्तु आर्द्धे धन दाह स्यापि धूमं प्रस निरिक्त कारणात्वोपगमेन सप्तपि च सा दिहो षड्वा वा
रणा संभवेनार्द्धे धन तादिना पृथगेव हेतुत्वं सम्पत्तिगता दुः तदसत्ता हस्य रूप रसादिभेदमिन्नतया दाह स्याति रिक्ताना कारणात्व कल्पनापेक्षया विशिष्टरू
पेण हेतुताया एवोचितत्वात् अमेतु उग्रधारंभकेषु प रमात्त सुरस विशेषो सत्तौ दध्नैवेधनार्थकेषु तेषु रूप विशेषो सत्तौ धूमो म तिः इत्थं च धूमद्वारा कत्वे

नधूमतेनैववाग्म्यताजनकनाचवहितेनैवस्वजनसंश्रयोऽसंवा रूपंकारणातायां संबंधः कार्यतायां च समवायः संबंधः रूपस्मनीलपीसारिभेदभिन्नस्य संबंधतात्रा
 ननुगमोदोषापमगणदिसमवधानेधूमानुसतिस्वरूपविशेषविरहादेवतादशरूपेन लसंयोगोपि सहकारी रक्षणं रसंयोगवत् अत एव जलविगमे मसहेतु
 श्यामिकैवो मद्यते इधनस्य चेंधनत्वे नैवकारणाता तद्वच्छेदकसंबंधश्च संयोगस्तादात्म्यवा कार्यतायां च संयोगः संयोगविशेषो वा संबंध इति वदंति तदस्य सत्त्वं
 लैयुक्तो धनारंभक परमागुचुरसादिविशेषो मता वेवधूमो मत्या विविगमना विरहे ता रसादीनामपि संबंधत्वे तत्र जलसंयोगस्य सहकारित्वेऽग्निगौरवात् किंच
 रूपादिविशेषस्य समवायसंबंधेन धूमो मता वेव नियामकन्यामगणदिसमवधानदशायां संयोगसंबंधेन धूमो मतादापि दुर्वा रैव न वसन्वा य संबंधेनो मति
 विना संयोग संबंधेनो मते रत्नीकतवा तस्मात्प्रति विरहादेवन संयोग संबंधेनापि धूमो मता इति वाच्यं संसारस्या नियतया देशांतरे तदानीं मवश्यं धूमो मतासा
 मवाय संबंधेन धूमो मतादकसा मग्रा अपि सत्वा तन हि समवाय संबंधेन धूमो मति कारणा नां संयोग संबंधेन धूमो मति देशांतर्भाजनकत्वं येनोक्तं मतिवा
 रंसांस्यादित्यंतं विस्तरेणा तादृशान् च यत्तिरेकाभ्यामि सत्रा च यत्तिरेकयो रूद्ररूपसत्त्व एव हि ईदृशस्य प्रमत्तत्वं ननु तदसत्त्वे इत्येवमा कारकत्वे तदुक्तो द्रव्यस्यै
 ववाकारणात्वमित्यत्र तयोस्त्वयोनोपपन्नद्रव्यत आह उद्रुतरूपवत् एवेत्यादि दीधितौ तादृशेति अनमथा सिद्धे सत्यः उद्रुतरूपस्येति कारणात्वमित्यत्रियेरा
 न्यय इदं च स्वमतेन प्राचीनप्राचीन मतेनाहत दूतो द्रव्यस्यैव वेति वाद्यादिप्रमत्तवारणा योद्रुतरूपत्वेनोद्रुतरूपं स्यातं येरा नम सहेतुः अपितु विषयविधया कृता

यां इव हेतुताया मे वोदूयत्वेनोद्भूतरूपमवच्छेदकमिति भावाभाशयः उभयथापि मतभेदेन उद्भूतरूपत्वस्य कारणातावच्छेदकत्वेन वच्छेदकत्वे वा व्याप-
कत्वमिति उद्भूतरूपत्वस्य कारणातावच्छेदकत्वे उद्भूतरूपत्वं परिहर्हि ईयत्वा वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वापकतावच्छेदकं न स्यात्तदा परिहर्हि प्रत्यक्षस्य कारणाता-
वच्छेदकं न स्यादिसाकारकतर्को व्यापकतायाह कस्तस्य कारणातावच्छेदकतावच्छेदकत्वेव को रणातावच्छेदकतावच्छेदकं न स्यादित्यंतो व्यापकताया-
ह कइसाशयः वाशहसूचितां प्राचीनमतेनास्यां विशदयति व्याख्यायां तत्त्वमिति परिहर्हि ईयस्येति आत्मप्रत्यक्षेऽपि चारवारंणा यवहिष्ठ निवेशः पु-
णादिप्रत्यक्षे तद्वारणा यद्व्यवनिवेशः लाघवात् हाहमूर्तस्येति लाघवादिमिति उद्भूतरूपवद्व्यवत्वेन हेतुत्वे विशेष्य विशेषणभावे विनिगमना विरहेण कार्यका-
रणाभावद्वयमवच्छेदकगौरवं वेति भावः उद्भूयत्वेनेति अनुद्भूतरूपवतां च क्षुरादीनां प्रत्यक्षवारणा योद्भूतेति उद्भूतस्य श्रवतां वाद्यादीनां प्रत्यक्षवारणा य-
रूपेति तत्रेति कार्यस्येति शेषः विषयतेति कारणस्येति शेषः ननु भावाने वेति तथा च विषयविध्या इव स्पष्टव्यत्वेन कारणैव नास्ति ह्योद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्व-
मित्यपि प्राचीनमते ह्यवगापिति भावः प्रागेव अनुमितिलक्षणा एव स्वयमिति शेषः ननु उद्भूतत्वस्यैकस्य निर्वक्तुमशक्यतया कथमुद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वं न चोद्भू-
तत्वरूपत्वव्याप्यजातिविशेष इति सांप्रतं नीलतादिना संकरात् नवनीलतादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्वमिति न संकर इति वाच्यं गौरेवात् कारणातावच्छेदकाननुगमेन
व्यभिचारसंगाच्च नवनीलवद्व्यविषयताशालिप्रत्यक्षप्रतिनीलत्वव्याप्योद्भूतत्वेन एव पीतादिकं निवेश्येतेवं क्रमेण हेतुत्वकस्य नान्यविचार इति वाच्यं

म.प्र.

नीलादेर्विशेषणतया कार्यता वच्छेदककोटौ निवेशे निर्विकल्पकासंगे हापत्योपलक्षणतयेव निवेशेन वा करुणघटादिप्रसंगे व्यभिचारवारणत
नच नीलादिविषयताशालिङ्गप्रसङ्गप्रतिनीलत्वव्याप्योद्भूतत्वादिना हेतुत्वान्नोक्तमभिचारइति वाच्यं नीलरूपादिभानप्रतिबंधकदोषकालीननीलादि
इव प्रसङ्गासंगप्रसङ्गात् नच स्वसप्रवाधिलौकिकविषयत्वकातिकविशेषणतोभयसंबंधेन नीलविशिष्टप्रसङ्गादीनां कार्यता वच्छेदकत्वान्नकोपि
दोषइति वाच्यं एवमपि तादृशोभयसंबंधेन नीलविशिष्टप्रसङ्गादिकं नीलत्वव्याप्योद्भूतत्वजातिमद्विशिष्टप्रसङ्गादिकं वा जमता वच्छेदकमित्या
भविनिगमकाभावेन नाकार्यकारणभावप्रसंगेनातिगौरवादिनिवेद्येवं नीलत्वादिव्याप्यनानैवानुद्भूतत्वं तदवच्छिन्नभेदकूटवद्वृत्तत्वं चोद्भूतरूपत्वं ज
नकता वच्छेदकमतो नरोषइति शक्तिकारसंमतः संप्रदायः नवीनास्तु निरुक्तोद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वे तावद्देशानामिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना विर
हेण कारणाताया बाहुल्यमवच्छेदकगौरवं चेति रूपत्वेन तत्र नुद्भूतत्वावच्छिन्नासंताभावत्वेन च पृथगेव कारणात्वं कल्प्यते तादृशसंताभावकार्यता वच्छेदकं च प्र
सङ्गतमेव गुरादावपि तत्त्वेन व्यभिचाराभावात् रूपस्य च कर्तृप्रसङ्गं जमता वच्छेदकमतो नात्यविश्वमिचारः नचोद्भूतरूपत्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वे
उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नेव हि ईदृशप्रसङ्गत्वव्यापकत्वग्रहोपपन्नस्य ग्राहकत्वकीसंभवादिति वाच्यं तादृशभावविशिष्टरूपत्वस्य कलोपधापकता वच्छेद
कतयोद्भूतरूपत्वं यदि व हि ईदृशप्रसङ्गत्वव्यापकता वच्छेदकं न स्यात् तदा कलोपधापकता वच्छेदकं न स्यादित्याकांक्षकत्वस्य व्यापकताया हकस्य संभवात्

वस्तुतस्तु सर्वत्रानुद्धूतं शुक्लमेव तथा च नीलादेरनुद्धूतत्वास्वीकारेण तदवच्छिन्नाभावो न हेतुः किंतु स्पृक्तत्वव्याप्येकानुद्धूतत्वावच्छिन्नाभावोत्पन्नहेतुवि-
शिष्टरूपेण हेतुत्वे तदवच्छिन्नमेदं रूपत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विशेष्यविशेषणतो वच्छेदकाभावे वा विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयस्यावश्यकत्वाद्
वच्छेदकगौरवाधिकाञ्चतचनीलादिकयादाप्यविनिगमनाविरहः तेजो नुरोधेनानुद्धूतशुक्लरूपस्यावश्यकतया द्वाणामेव पितृस्यैव स्वीकारात् न च भास्वर-
त्वेन सांकर्यमिति वाच्यं च शुद्धिभास्वरानंगीकारेणानुद्धूतत्वस्याभास्वरत्वविरुद्धत्वेन सांकर्याभावात् तत्त्वमित्यादिरीदृशितिग्रंथस्याप्यत्रैव तासर्वं उपवर्तितं
मित्यस्योपवर्तितप्रापमित्यर्थत्वेनोक्तस्य स्वयमनुपवर्तनेपि नासंगतिरित्याहुस्तन्नातीवरमणीयं अवच्छेदकताया व्यासजनितत्वस्य व्यवस्थापनेनोक्तगौ-
रवा संशयोत्कारणता वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यता वच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकतया मूर्तेप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकदोर्लभापत्रेऽप्य-
किंच नीलादेरनुद्धूतत्वा नंगीकारेण शुभ्रता निपतारंभवादस्यागेन गुरुभूत निपतारंभवादस्वीकारापत्तिः अथ यानीलाद्या रंभकपरमात्मनामपि द्वाणामेव
भक्तत्वेन द्वाणामेव अनुद्धूतनीलादेर्दुर्वारत्वात् अपि च भास्वरत्वावच्छिन्नाप्रतितेजस्त्वेन सामान्यतो हेतुतया च शुद्धिभास्वरो मजो वाधकाभावेन भास्वरत्ववि-
रुद्धमनुद्धूतत्वमित्यसंगतमेव न च भास्वरत्वावच्छिन्नप्रतितेजस्त्वादितान हेतुता किंत्वय विभास्वरत्वावच्छिन्नमत्रिग्रंथव्यवभास्वरत्वेनैव हेतुता तथा च
शुः परमारागो भास्वरानंगीकारात्तच शुद्धिभास्वरो मतिरिति वाच्यं अवपविशुद्धं प्रति अवपवशुक्लत्वेन सामान्यतो हेतुतया तत्त एवावयविशुद्धो मजो अ-

अस्य धंससत्त्वादिति भावः धंस धंसकल्पनाभया देवधंसकारणात्तायां भावत्वं निवेशे तदस्य तत्राह कलमुत्वेति प्रागभावप्रतियोगितरूपेति धंसप्रतियोगि
 त्वस्य धंसजनकताहेतुकत्वासंभवादिति भावः लाघवेनेति उपाध्यपेक्षया जातेरवच्छेदकत्वे लाघवमिति भावः ननु नित्यस्य धंसापत्तिवारणा येव धंसं
 प्रतिजन्मभावत्वेन हेतुता सिद्धांतिमिरपेक्षते सत्त्वेनैव धंसहेतुतायां बन्धनद्वारा मशका मन्त्राह नित्यस्येति असमवायिनाशाभावादिति इदं च न यमनेन प्राचीनम
 ते समवायिनाशाभावादिसपि दुष्टं गुणादेरिति नित्यस्ये मनुष्यमते गुणयोरिति अन्तरस्येति शेषः विशेषसामग्रीविरहेति अथ विशेषसामग्रीवि
 रहे सौवर्णिस्य विनाशे सत्त्वेनैव धंसहेतुतापि निश्चिन्तेति चेन्न विशेषसामग्रीभावः अधिकरणात् तस्य सामान्या दौ नाशसामान्यामुत्पादाधिकरणात् प्रयोज
 कत्वेन गौरवेण तद्देतुताया आवश्यकत्वात् ननु तेजः संयोगात् कृपा कस्यापि रूपनाशकतया कृतस्य विशेषसामान्यात्मकस्य नित्ये संभवेन कथं विशेषसाम
 ग्रीविरह इत्यत आह पाकस्येति अथार्थिवरूपेति पार्थिवरूपमिन्नमर्थः अथवा पाकस्यापाकस्येति पार्थिवरूपनाशकत्वे तद्वत्त्वं सत्त्वं च न च घटत्वादिक
 माहापविनिगमनादिरहः आहारपीतिया पेन संग्राहकतया सत्ताया लघुत्वस्यैव विनिगमकत्वात् तन्मात्रस्यैव कालिकेन सत्तावत्त्वमात्रस्य जन्ममात्रस्येवेति न च म
 हाकालस्यापि कालिकसंबन्धेन सत्तावत्त्वमात्रस्य मात्रस्येवेत्यसंगतमित्याह महाकालस्य जगदाधारतानियामिकायामहाकालमात्रं निकाहिकविशेषणा
 ताया अतिरिक्तायाः सर्वव्यवस्थापनेन तदतिरिक्तकालिकसंबन्धस्याप्यपरिग्रहस्याशयात् विशेषसामग्रीपेक्षारोचनत्वात् रूपविशेषसामग्रीसहकृतस्यैव

वसत्रावतस्य धंसमयो न कलेवाफलेति धंसरूपफलेत्यर्थः तस्य अतएव उक्ता शब्दादेव तत्त्वयोः कार्यत्वकारणात्त्वयोः अक्षतमिति तथा वशाकपाकजत्वादेः कार्या
 द्यनात्मकतेऽपि कार्यत्वाद्यात्मकत्वादशेष इति भावः मूलतः पञ्जीयेतीति तद्विहितसामान्येनैककार्यकारणाभावमुपजीयेत्यर्थः आख्यायान्तकारणात्वेऽपि परि
 माणाकारणत्वेऽपि इत्यादिरीत्या सर्वत्रैवेति इयं पृथिवीत्वादिसत्र इत्यत्र पृथिवीत्वयोर्वाप्यप्यपकत्वे निरुपधिसहचारग्रहोन्मूलतः वद्वयदोऽव्यवसत्वे
 जन्मसत्वेन इत्यनेन कार्यकारणाभावोन्मूलमिति भावः तस्य कार्यकारणाभावस्य घटादौ परिमारासत्वे प्रत्यक्षादेरेव मूलत्वेनावयवग्रहत्वादीनां परिमाराका
 रणात्कल्पनस्य नतन्मूलत्वमत आहत इति समशीलं तु यतः तौल्यं व्याप्तिग्राहकत्वेनैव बोध्यं अर्थः तदुपजीयेति मूलार्थः दीधितौ संदिग्धोपाधौ तत्र व
 दिति मूलतः संदिग्धोपाधितया वस्य माराणां कपाकजत्वाद्युपाधौ तत्र वदित्यर्थः आदधान इति संदिग्धोपाधित्वेनेति शेषः आख्यायां स्वव्याघातकत्वमिति संदि
 ग्धोपाधित्वनिवारकमिति शेषः शंकापापि शाचीत्वाभावां दोहशंकासितितया चोपाधित्वशंकापापौ वारिकं पिशाचीत्वमिति भावः दीधितौ उपाधित्वशंका
 पीति न व्यभिचारशंकाधाधिक्येऽनुवृत्त्यने आख्यायां शंकासत्वे उपाधित्वशंकासत्वे तदिति व्यभिचारशंकेत्यर्थः दीधितौ शंकापक्षपक्षतर्कव्यभिचारशंकाप
 क्षे व्यभिचारशंकास्वरसिकतादृशसंका एतेन पक्षे तरोपाधित्वशंकाहितव्यभिचारशंकाया अपि पक्षे व्यभिचारशंकात्वेन पक्षे व्यभिचारशंकेवेति दृष्टान्ता
 संगतिनिसोशंका नवकाशः दीधितावमथेति पक्षे तरोपाधित्वसंदेहस्य व्यभिचारसंशया धापकत्वे तदाहितव्यभिचारशंकायाः व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकं स्ये

वाइसर्थाख्यायां तत्संदेहेन व्याप्यसंदेहात्मकसाधनविशेषकसाध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहेन व्यभिचारसंदेहः साधने साध्यव्यभिचारसंदेहः तत्संदेहेन
व्याप्यसंदेहात्मकसाध्यविशेषकस्य धना व्यापकव्याप्यत्वसंदेहेन साध्ये साधनाव्यापकत्वस्येति साधने साध्ये व्यभिचारपर्यवसितस्येति शेषः तस्य
योजकेति क्रमेणातडभयविघ्नसंदेहप्रयोजकमित्यर्थः साधनविशेषस्य व्यभिचारत्वेनान्वितं व्यभिचारेति साध्यव्यापकव्यभिचारेत्यर्थः साध्यइति च
प्रियव्याप्यत्वेनान्वितं व्याप्यत्वेति साधनाव्यापकव्याप्यत्वेत्यर्थः दीधितौ तदाधानेति व्यभिचारशंकाधानेत्यर्थः प्रतिबंधकतासंभवादिति न हि प्रयोजन
सति भिषेसादिमायादिति भावः कारणाविशेषेति पक्षे न रत्वोपाधित्वसंशयाद्यदितसामग्रीजमत्वतत्संशयजमत्वेत्यर्थः आख्यायां परिग्रह इति तथा च प
क्षे व्यभिचारशंकेवेति पूर्वोक्तदृष्टान्तसिद्धिरपीति भावः शंकासत्त्वेपीति इदमुपलक्षणां पक्षे व्यभिचारशंकासत्त्वेपीति इदमं प्रतिबंधाभावादिति न
दशशंकासत्त्वेपि गगनादौ इमत्वादिना परिमाराणुमिते रनुभवसिद्धत्वादित्याशयः सर्वसंयोगस्य पक्षत्वेपि करवहिसंयोगस्य पक्षत्वादाहकरवहिसंयो
गमात्रस्येति बाधादिति संयोगे संयोगाद्यति धर्मभावादिति भावः दीधितावप्रयोजकतादिति न शक्त्यादिसिद्धिरिति पूर्वोक्तवचनं तथात्वेपि निरुपाधित्वे
पि आख्यायां प्रयोजकतात्प्रयोजकतापातात् ननु शक्तिसाधकानुमाने पक्षान्तिरिक्तद्वयव्यभिचारसंशयादप्रयोजकत्वमनग्राहदीधितावत्र
चेति शक्तिसाधकानुमानेचेत्यर्थः आख्यायां सर्वत्र द्ययदौ प्रतिबंधकः प्रतिबंधकत्वेनावश्यमभ्युपेयः इदमुपलक्षणां पक्षे न रत्वमप्युपाधित्वेनावश्य

भा. प्र.

मुपेयमित्यपि दृष्ट्यं अनुपाधित्वेपित्वयोपाधित्वानंगीकारेपितदनुमानानां परियाणादिसाध्यकसदनुमानानां निरुपाधित्वमिति तवापि मत इति शेषः नापि
 न संभवति इति इत्युक्तं आह पक्षेतरस्योपाधित्वेकापिनिरुपाधित्वं न स्यादित्याह कात्यायनाह श्रुतितावयमिति उक्तानुमानानां निरुपाधित्वविषयकोपदिता
 दित्यादिना वक्ष्यमाणामाप्तो हो भूयः प्रमाणोति प्रमाणा सहकारिसत्तर्कस्यार्थविरहितामिति उक्तानुमानानां मिति शेषः निरुपाधित्वमिति तथा च भूय
 स्वविषयवाधनां तरीयकतया ते वा निरुपाधित्वमेव नास्तीति भावः तदेवाह पक्षेतरस्योपाधित्वमिति उक्तानुमानानां निरुपाधित्वविषयकोपदिता
 त्वप्रकारकप्रमाणेशेषतादीत्यर्थः रक्षणार्थमिति पक्षमंतर्भावेव साधना व्यापकत्वादिति भावः रक्षणार्थेति स पक्षे कदेशवृत्तिधर्मस्योपाधेः पक्षवृत्ति
 धर्मवृत्ति साधवति पक्षेऽसत्तादिति भावः आद्ये कदेशपदव्यावृत्तिमाह स पक्षे कदेशवृत्तिधर्मस्येति उपाधित्वेनापि मतस्येति शेषः अभावादिति पक्षे
 तदपस्यसाध्या व्यापकत्वेऽन्यः स पक्षेति पक्षेसादिसाध्या व्यापकत्वेति पक्षवृत्तिधर्मवृत्ति साधवति स पक्षांतरे उपाधेऽभावादिति भावः लाभापेति
 स पक्षे कदेशवृत्तिधर्मस्य पक्षावृत्तितादिति भावः स पक्षे कदेशेतीति स पक्षांतरे उपाधेऽभावादिति भावः लाभापेति
 मुपाधित्वमिति न च पक्षेतरस्य पक्षे कदेशवृत्तिधर्मोपाधित्वमेवेति वाच्यं तथा स मुद्रतरूपादेरुपाधित्वस्यानुपपत्तेः संभवतीति तथा च पक्षेतर
 रस्योपाधित्वानंगीकारेपितदनुमानानां निरुपाधित्वसंभवेन पक्षेतरस्योपाधित्वानंगीकारेकापिनिरुपाधित्वं न स्यादिति शक्यं न संभवति यंत्रोभयोस्समो दोष

राम०

इसादिनायादितिभावःआख्यायाहेत्वाभासादावितिहेत्वाभासस्यादिसव्यभिचारयंशस्तवेत्यर्थःकेचित्तुननुकरवहीसाद्यनुमानाद्यदिपक्षेनशक्त्यादिसि
द्धिसदातस्यानुमानस्यतत्रैवव्यभिचारितयाव्यभिचास्त्वावश्यमुपाधिरितिनिश्चयमभंगपत्तिस्तस्यानुमानस्यनिरुपाधित्वादितितदस्याशंकांनिराकरोति
दीधित्तोकस्यापमितिदृढतरेतिसार्वदिकेत्यर्थःतत्रतत्रैतिकरवत्संयोगंइत्यादिबुसर्वेवित्यर्थःसपक्षेकदेशइतिधर्माणामितिदृढत्वादीनामित्यर्थःइत्यं
वेतिपक्षीयव्यभिचारसंशयस्यापिप्रतिबंधकत्वेवेत्यर्थःअतिप्रसंगःपक्षेस्वारसिकसाध्यसंदेहस्यलेआपिज्ञानानुतादप्रसंगःवक्ष्यामइतिप्रसाध्यसंदेहस्या
प्राप्ताप्यभिप्रेक्षयेनाशेषाव्यभिचारइतिसत्यव्यभिचारयंशेवक्ष्यामइत्यर्थःइत्याहुःतदसत्कथममथेत्यादिग्रंथस्यपूर्वापरग्रंथपर्यालोचनयापक्षेतरत्वे
पाधित्वएवपर्ववसानेनतस्यैवतत्रोपाधित्वावगतौतदस्यसौक्ताशंकापास्यासंभवात्तुस्वरणास्तदीधितावचेतिस्वरवत्संयोगइत्याद्यनुमानेचे
त्यर्थःअपस्यातिरिक्तइतितथाचतत्रपक्ष्यातिरिक्तेष्विदपिअभिचारशंकानास्तित्वेनपक्षमंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वेपितत्रआसिज्ञानानु
त्पादनिर्वाहइतितत्रआसिज्ञानप्रबंधानुरोधेनपक्षमंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहातिरिक्तत्वेआसिज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौनिवेशयितुमशक्यमितिवः
ननुतत्रव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधानुरोधेनपक्षमंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहातिरिक्तत्वेप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौनिवेशेवाधकाभावःनचैवंतत्रपक्षेतरत्वातिरिक्तोपाधेरभावेनआसिज्ञानप्रतिब
योमत्वरूपस्कारणाविशेषाजन्मत्वस्यप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौनिवेशेवाधकाभावःनचैवंतत्रपक्षेतरत्वातिरिक्तोपाधेरभावेनआसिज्ञानप्रतिब

भा

भा. प्र.

धानुपपत्तिरेवेति वाच्यं तत्र पक्षघटादिपक्षपक्षाभ्यन्तरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य घटादिमात्रवृत्तिधर्मस्यैव पक्षेत रत्वोपाध्वतिष्ठितस्यो
 पाधित्वसंभवेन तत्संदेहस्य पक्षमंतर्भाव्यमभिचारसंदेहसंयादकतया व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधोपपत्तिसंभवादत्तग्राहकस्यावमित्यादिअत्रानुपाधित्वमित्यस्य
 पक्षेतस्वानुपाधित्वमित्यर्थः संभ्रवीत्यनंतरमतइति शेषः पक्षरसादिसंभवतीत्यतस्तस्यापि ग्राहकेत्यादाववयः तथा च तत्र तादृशधर्माणामुपाधित्व
 संभावना अतः अतः दृष्टरव्याप्तिग्राहकप्रमाणाविरहिततद्विरहेत्याव्याप्तिग्रहप्रतिबंधवतां पक्षेत रत्वानुपाधित्वं यक्षेत रत्वोपाधितासंदेहप्रयोज्यत्व
 समप्रतिबंधकता वच्छेदककोटौ निवेशे पिशक्ता घसाधकत्वमित्यप्यंको वा अमः काचोक्तप्रमूलिकाशं कावाधकाभावेपिसाधकाभावेन गोरवेराचता
 दृशाप्रयोज्यत्वस्य प्रतिबंधकता वच्छेदककोटौ निवेशे मानाभावादिसंस्मरता सपथ्यां पर्ववसितो र्थइति ग्राहः यत्र अभिचारसंशयो हेतौ वर्जिते तत्र तन्निरा
 सार्थमतु कूलतर्कपेक्षायां अपि सर्वानुसूततर्कस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वे मानाभावेन यद्यन कूलतर्कनास्तितदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहरतिमूलमनुपपन्नम
 त्ग्राहसर्ववैतिम्यत्वे पत्रोपाधिः पत्रोपाधित्वे नोपाधित्वानंदौषइति शेषः अस्ति अनुकूलकोटि नोपाधिः नोपाधित्वं उभयथापि अनुकूलतर्कसत्वे तदस
 त्वेच नोपाधिर्दृष्टां नोपाधित्वे नोपाधित्वानंदौषां उभयमुपाधिरनुसूततर्कभावश्च उपाधिरपि उपाधित्वे नोपाधित्वानमपि व्याख्यायांत ज्ञानस्य उपा
 धित्वानस्य उपाधिरदत्तानपरत्वाभावे - - पिनसतिरित्याशयेनाह उपाधेरिति मूलत्वे तस्यैव अनुसूततर्कभावस्यैव एकारेणोपाधेर्यवच्छेदः व्याख्यायांत

राम०

सन् अनुकूलतर्कभावस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकेति साध्याभावसामानाधिकरण्यापविरुद्धसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकेत्यर्थः उपजीव्यमिति उपाधिना सा
 पमानेनावच्छेदकीभूयसाध्यसामानाधिकरण्योपपादनादिति भावः संबंधबोधे सामानाधिकरण्यबोधे फले एकत्र एकवक्तो संबंधस्य सामानाधिकरण्यस्य
 संबंधः सामानाधिकरण्यवाच्यः सामानाधिकरण्यसंबंधेन वाच्यः आवश्यकः उपाधेरतन्मत्वाभा र्थमिति आदिः उभयोरपि उपाध्यनुकूलतर्कभावस्योपपि
 व्याख्यायां तदुपदर्शितार्थस्य पुपाधेरौचित्यं उपजीव्योपजीवकभावविकल्पेनेति शेषः उपजीव्यत्वाभिधानं अनुकूलतर्कभावे उपजीव्यत्वेन रोषत्वाभिधा
 नं हीयताववश्यं भावमात्रेति मात्रपदेनोपदर्शितो षत्ववच्छेदः तात्पर्यमिति आर्द्धनाधुपाधेः प्रामाणिकत्वेन ननपत्न्यनीयत्वादिति भावः व्याख्या
 यां उपजीव्योपजीवकभावेति कार्यकारणभावस्यार्थः अनुकूलतर्कसत्त्वदत्ताद्युक्तरीत्योपाधेरतन्मत्वाभा र्थमनुकूलतर्कभावस्योपजीव्यत्वस्यैव मतस्या
 ह अनुकूलतर्कस्योति संभवादिति उपाधेरतन्मत्वाभा र्थमनुकूलतर्कभावस्योपजीव्यत्वासंभवादिति शेषः अविच्छेदेनेति प्रयमेयत्वात् साध्यतदभावयो
 रसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नतद्विरोधः विरुद्धयोः साध्यसामानाधिकरण्यतदभावबोक्तनैकत्रहेतौ सत्वमित्याशयः फलेपि हेतौ साध्याभावसामानाधिक
 रण्यज्ञानात्मकफलेपि हीयते आपकभावस्ति उपाधनुकूलतर्कभावयोः परस्परव्यापकभावस्ति तर्थाः उपजीव्योपजीवकभावस्यनुवर्तमानत्वा
 यां कदाचिदिति कार्यकारणभावग्रहादेरेवानुकूलतर्कतया तद्विरुद्धसाध्यभावदशायां कदाचित्तद्भावसंभवादिति भावः धर्मवानवहेति सादोवहिर्यदिभूय

मि

म

भा. प्र.

यमिचारीस्याततदाइयंनस्यादिसाद्यसतर्कविषयीभूतायाद्यमतिरेकदत्ताभावाद्यात्मकाहुक्तुलतर्कभावस्यहेतावसत्वेनोपाधेरनुकूलतर्कभावया
 प्लासंभवादाहसतर्केतिनसहेतावितिविमानधूमादिसादौधूमोपदिवन्निष्पन्नमिचारीस्याततवन्निजमोनस्यादिसादिसतर्कविषयिभूतापाद्यमतिरे
 कवन्निजमत्वाद्यभावात्मकाहुक्तुलतर्कभावस्यधूमादावसंभवादितिभावःहीयतावकिंचित्करइतिदूषकतायामविनिगमकरत्त्वर्थःआत्मायांनिर्कृति
 कतादितियाप्यस्यधूमादेरनुपजीयत्वेनआपकस्यवद्भादेरपजीयत्वेनव्यापकस्योपजीयतयाआपकस्यानुकूलतर्कभावस्योपजीयतयादोषत्व
 संभवेनोपाधेरपजीयतयादोषत्वमिधानमसंगतमित्याशयःनवाहुक्तुलतर्कभावस्येवोपाधेरपिआपकतयाविनिगमनाविरहादेवोपाधेरैवत्वञ्च
 तरावसत्वेविनिगमकाभावादित्युक्तमितिर्विस्मयतयासक्तपजीयोपजीवकभावोदंकनस्येवैष्यथ्यापतेःवस्तुस्तुदीधितौअकिंचित्करइतिउपजीयता
 याव्याप्यत्वयापकत्वयोरेकतरमात्ररूपत्वेमानाभावेनदूषकतायांविनिगमकत्वासंपादकरत्यर्थःननुव्याप्यत्वेनैवोपजीयत्वमितिनिषमरावमानस्या
 दतआहआख्यायांआप्यत्वेनैवेतिउपजीयत्वस्यतन्निषमस्य.निर्युक्तिकतादिति.धूमव्याप्यस्यधूमसायस्यादेरेवधूमव्यापकस्यवद्भादेरपिधूम
 पजीयतादितिभावःपदात्रकिंचित्करःप्रहृतानुपयुक्तःउपजीयोपजीवकभावानात्मकरतिपवितननुयाप्यंचव्यापकंचव्याप्यआपकेउपजीयोपजी
 वकेतयोर्भावइतिरीत्यातदात्मकत्वंसादतआह.व्याप्यत्वेनैवेतिनिर्युक्तिकतादिति.उक्तमिवापकमेवेतिदि.विनिगमकत्वात्तदूषकतायांविनिगम

राम०

मकत्वसंभवात् आपकस्योपाधेर्दोषत्वं संभवतीति शेषः दीक्षितो विशेषतस्त्विति मुरामित्यर्थः तथा च रूपमानद्वयता तायां व्याप्य व्यापकभावस्तु तसंभवात्
यामविनिगमक इति पर्यवसितं व्याख्यायां एकतरेति व्याप्य व्यापकपौरित्यादि एतत्पूर्वोक्तं ननु उपाधेर्तापमानद्वयता तासंभवेऽप्यनुकूलतर्काभाव
स्य स्वरूपसतद्वयकतयानतापमानद्वयता तासंभवे इत्यत आह अनुकूलतर्काभावस्येति अनुमानविधयेति तथा च अनुमानस्य तापमानातिगात्मकत
यातस्य न तापमानद्वयता तासंभवे इति भावः दीक्षितावेकमिति उपाधिमज्ञात्वानुकूलतर्काभावस्येव तत्र मज्ञात्वाप्युपाधिमज्ञानादित्यर्थः ज्ञानाच्चेति
चत्वर्थः ताप्यतापकभाव इति उपाधी ओषजीवकभाव इत्याप्यनुषजते उपाधिमज्ञानेन उपाधिमज्ञानेन उपाधित्वज्ञानस्य दोषत्वेन तथा च यमिचारिरापेया
धोरवर्णभावमात्रेऽपि दोषत्वज्ञानाभाव इति भावः व्याख्यायां यमिचारशंकेति अनुकूलतर्कस्येत्यादि दीक्षिताच्चेति एतद्वद्व्यपत्तावच्छेदकवाक्य इत्यर्थः व्या
ख्यायां ह्यहमहानसायनस्येत्येति स्वरूपासिद्धिपरिहारावहरेति विशेष्यद्वयस्य व्यापमहानस्येति महानस्येति विचारवारताय विशेष्यमिवेशः अत्र संसं
ते ह्यहमहजलतावच्छिन्नपरंतेन हरेतेन जलस्य दृष्टान्तपात्रदृष्टान्तासिद्धिरिति महानसंक्षेपार्थः क्वचित् ह्येसाध्यवर्तकता इति विशेषितो विशेषि
तसाधारणपक्षात् सासाध्यव्यावृत्तिस्तत्त्वं स्पष्टं लक्षात्तावच्छेदके निवेशादिति भावः पक्षनिष्ठत्वसाध्यव्यावृत्तिविशेषणत्वेऽप्योगोलकंधर्मव
द्वहेति साधवयोगोलकनिष्ठाया धर्मादिव्यावृत्तिर्हि साधौ तदुन्नापिकायावद्व्यावृत्तिस्तत्त्वतः द्वितीयया

वृत्तिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह पक्षनिष्ठापेति उन्नायकत्वस्योन्नयनफलोपधापकत्वरूपत्वेपद्यावृत्त्यानसाध्यावृत्त्युन्नयनंतत्राव्याप्तिरत आह उन्नाय
कत्वमिति तदिति उन्नयनेत्यर्थः उन्नयनयोग्यतायावृत्तिपक्षधर्मतारूपत्वेपि पक्षनिष्ठत्वेन पक्षधर्मताया लाभा तव्याप्तिरेवान्नोन्नयनयोग्यतेत्याशये
नाह व्याप्तेर्लाभ इति अथेवमपि पर्वतो व किमावृद्ध्यादिसादौ न दृष्टिग्राया साध्यावृत्तिस्तस्या उक्त रूपेणोन्नायिकाया पर्वतादिनिष्ठाग्रहानसत्तादि
आवृत्तिसत्त्वमतिर्योगित्वस्य ग्रहानसत्तादौ सत्ता इति व्याप्तिता इव स्पष्टमिति चेन्न उन्नायकतावच्छेदकरूपेणापक्षवृत्तिताया विवक्षितोन्नोन्नयकतावच्छेद
कह दमग्रहानसायतरत्वविशिष्टग्रहानसत्ताभावत्वेन ग्रहानसत्ताभावस्य पक्षवृत्तित्वविरहेणानतिप्रसंगात् एवं च पक्षवृत्तितावच्छेदकं सत्ताध्यावृ
त्त्युन्नायकतावच्छेदकं यद्दुर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तद्वर्षवत्त्वमुपाधिरिति पर्यवसितं मायाकूपस्य निष्ठेति पक्षनिष्ठाया साध्यावृत्तिसदुन्नायक्याह
तिप्रतियोगित्वमित्येवार्थः उक्तव्याप्तिता इव स्या पत्या पक्षनिष्ठत्वमुन्नायकेन विशेषणं न चैवमयोग्यकंधं सुबहुनेति सादावृत्तरीत्यावस्था देरुपाधित्वा
पक्षवृत्तिवाच्यदष्टापत्तेः तथा च पक्षवृत्तितावच्छेदकसाध्याभावतावच्छिन्नमाप्यतावच्छेदकं यद्दुर्मावच्छिन्नप्रतियोगीकाभावत्वं तद्वर्षवत्त्वमुपाधिरिति कति
तार्थस्याहुः तदतिव्याप्तिरिति तन्नायकतावच्छेदकमिच्छरूपेणातदभावस्य पक्षवृत्तितादिति भावः तत्र तेषां लक्षणातिव्याप्तिरत आह तेषां मिति न च
न सत्यतिपक्षोन्नायके साध्यापकेति व्याप्तिवारणा यस्माधना व्यापकत्वं कथं नोपात्तमत आह दीधितौ तत्र वेति साध्यापकत्वस्य विशेषः नोपात्तमिति त

राम०

थाचनिरुक्तसाधनव्यापकस्य लक्षणादेवनातिप्रसंग इति भावः आत्मायां एवं सत्यतिप्रसंगो नोपकृतस्य दृष्टकतावीजत्वे परंपरेति स्वाभावनिवर्त्तसाध्याय
त्वरूपपरंपरेत्यर्थः संबंधाभावात्तेन संबंधेन साधनस्योपधिमत्वाभावः लक्षणा इति अत्र लक्षणाशब्दो लक्ष्यता वच्छेदकपरः सव्यप्रेषितत्वे शंसाधा
नस्येत्यस्य प्रवेशोपदेतीति एतत्कल्पेन विचारो नोपकृतमेव दृष्टकतावीजमिति भावः पूर्वलक्षणात्पूर्वैर्लक्ष्यता वच्छेदकार्येन रक्ततस्तद्वद्वत्त्वावेनेत्यादि
नोपवर्तितार्थेनेति पावतः तदर्थं परतया वस्तुतस्त्विसादिनोपवर्तितार्थं परतया न कर्तव्यं पूर्वैर्न कर्तव्यं उपसंहारः सवधमेविसाभावात्तस्य साध्यासा
धनसंबंधाभाव इत्युपसंहारः द्वितीयेति यदेतीत्युद्देशसाध्यवकस्थले एतत्प्रकारानुसरता वैयर्थ्यमत्र आह साधना वच्छिन्नेति तत्संबंधाभावस्य
साध्यसाधनसंबंधाभावस्य अनेति रिक्तत्वात् साध्याभावसाधनाभावानतिरिक्तत्वमिति शब्दोपपत्त्या अत्राह साधना वच्छिन्नेति तत्संबंधाभावस्य
भावेतत्साध्याभावस्य अनेति रिक्तत्वात् साध्याभावसाधनाभावानतिरिक्तत्वमिति शब्दोपपत्त्या अत्राह साधना वच्छिन्नेति तत्संबंधाभावस्य
वेत्यर्थः आत्मायां इत्यभिप्रायेणेति साध्यसाधनसंबंधाभावव्याप्यसाध्याभावव्याप्यसाध्याभावे सुतरां तदुभयसंबंधाव्याप्यत्वमिति भावः प्रतिपा
दनादिति इत्युपलक्षणासाध्यसाधनसंबंधाभावोक्तीत्यभिप्रायेण सगतेरित्यपि दुष्टं दुष्टत्वस्य हेतुत्वेपि दुष्टत्वे सतीत्यादिभूतमप्यत्र आत्मनिमिषा
रेणोद्भूतरूपनिवृत्ते दुष्टत्वे सति प्रत्यक्षत्वस्य निवर्त्तकत्वासंभवादत आह इत्यप्येवमिति यत्र गौरवत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वेति इदं च वक्ष्यमाणा गनादौ स्पष्टं

भा. प्र.

वत्तेनेसादौदृष्ट्यं दीधितावयं वेति उक्तप्रकारेण सार्थः प्रकारेण देववाहतायावेति व्याख्यायां श्रुतीति इत्यादिप्रथमांतरविरुद्धसार्थः दीधितावच्छेदकव
तीति अवच्छेदकवत्तेन ज्ञात इत्यर्थः व्याख्यायां ध्वित्वाद्याहोतदुभयेतिसाध्यसाधनोभयेत्यर्थः एवमग्रेपि दीधितौ पक्ष इति पूरणाभिप्राय्याया एतावमा
त्रोति उपलक्षणासाधारणासाधनसंबंधनिवेशमात्रेणाविशिष्टसाध्याभावोत्रापकत्वात्मादिति न च तदभावेऽपि विरहः स एषामभिप्रायतनयतादिसा
दौशाकपाकजत्वाधभावस्य मित्रांतनपत्तसंबंधियत्तृप्यामत्ततदभावानुभापकतयाशाकपाकजत्वादावव्याप्तेः दीधितौ व्यर्थ इति सत्यतिपपक्षो ननु
नानुपपुक्तत्वादिति भावः व्याख्यायां अत्रैजत्वं गंधवदित्यादित्यादित्रयेपि दीधितौ निरर्थकरिति असिद्ध्युक्तयनानुपयोगादिति भावः अतरोत्रापकस्य
सहस्रकतावीजत्वेऽप्येकोत्रापकस्य लक्ष्यत्वमेवेति भावः व्याख्यायां तदेसादीति तदावापुरित्वादीत्यर्थः पूर्वत्रापि पूर्वकल्प्यं देयं एकसंबंधेन साध्यसाधनभावेसा
ध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकामतरसंबंधेन साध्यसाधनोभयाभावस्य न केवलं न च यित्वमत आह भिन्नसंबंधेनेति इत्यर्थ इति कुचिदित्याद्य इति पा
ठस्यैव विना विशेषणता विशेषेण निवर्तत इत्यस्य संग्रहः इत्यादिकमिति आदिना वक्ष्यमाणस्य साधनस्य साध्यमिति पथाश्रुतत्वागएव साधनमावर्तक
तस्य मूलोऽप्रदर्शनमित्यस्य परिग्रहः तिष्ठति इति वदतां मतमिति शेषः पक्षेऽप्रकृतपक्षे इदं चामत्रतदुत्रापकेऽनुपाधावति प्रसंगवारणाय तदुत्रापके पर्वत

राम०

ताद्युनापदेपर्वतत्वादेरपि स्वाभावभावत्वादाहयात्वेति विलुप्तगोति आवर्तकधर्मदर्शनव्यावृत्तेत्यर्थः बोधस्यापि स महा लंबनबोधस्यापि अप्रसिद्धमिति प्र
सेकबोधत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोभयप्रकारकत्वस्यातथात्वादिति भावः तादृशेति तन्मात्रप्रकारकेत्यर्थः तेन समूहा लंबनमाहात्म्योक्तातिप्रसं
गविरासः धर्मितावच्छेदकेनेति तृतीयाथो वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यात्पुनस्तथाचान्यधर्मितावच्छेदकविशिष्टवृत्तितादृशमाहात्म्यादशबोधविरो
धीमस्यानुषंगेतात्माः शिष्टितोत्रभावोन्नापकत्वमिति अभावोन्नापक्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः एवमप्येपि अत्रापि पक्षे अभावोन्नापकत्वबोधो
तेनात्मनतडन्नापकेनातिप्रसंगः आत्मायांतत्र विरुद्धस्य लेहेतुकादीति आदिना अद्वितिसाध्यकपरियहः प्रमासंभवेति द्विविदित्यादित्यादिरिति आ
दिना आवर्तकधर्मदर्शनव्यावृत्तविरोधित्वानिर्वचनपरियहः अस्मिन्नेव यथासंभवमसिद्धेः सत्यमिदं सत्यवोन्नापकत्व एव गमनायेति अमथेयमि
मेरात्तयः अमथेति अचरित्वघटितमित्यर्थः तत्त्वस्थतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यहेतुकस्य लेचनमवायेनेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तादृशा
भावविवक्षायाभिदं संयोगेनेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशाभावविवक्षणेवोध्यं अतिरिक्ताधर्ममात्रेति पक्षनिवृत्त्यादिः संयोगेन रूपाभावस
केवलान्वयित्वादिति भावः शिष्टितोसाध्यस्येति वस्तुतः प्रमावोन्नापकेन भावावृत्तं आत्मा पांचरथे विपत्तिं चित्संबंधेनेति कल्पेपि आह वृत्तामि
त्यादि अमंशपिवेतातिअपिनाभिन्नसंबंधेन साध्यसाधनभावस्थसपरियहः अमतरवदभावेति अमतरत्वोपलक्षितवदभावेत्यर्थः तेन धूमवान्वहेदित्या

4. 5.

दोषप्रचारेणोपतरत्वेनापतरवदभावानन्नायकेप्रसेकंसाध्याभावाद्युक्तापकेआहेधनादोनामाप्तिःएवमप्येपितदभावोन्नापकइतिपक्षनिष्ठप्रतिरेक्तिरिति
 धर्ममात्रइतिशेषः दीप्तिरितोसाध्यसाधनामतरवतीतितादृशमतरवदृत्तौवापुःस्तेहवानगधवत्वादित्यादौजलत्वपृथिवीत्वादवित्यर्थव्याख्यायांउन्नाप
 कइतिजलत्वपृथिवीत्वादवितिशेषः प्रागुक्तरीत्येतिअमतरवच्छिन्नप्रतियोगिताकेमत्रावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकताद्यटकसंबंधेनहेतुतावच्छेदकता
 द्यटकेनयेनकेनचित्संबंधेनवातत्रविभिन्नसाध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकताद्यटकसंबंधस्थलेपर्वतोविषयितयावक्तित्ववज्ञातवान्रूपदित्यादावा
 द्यकल्पविषयितयारूपत्ववज्ञानाभावोन्नायकेतादृशज्ञानसाध्यादावदित्यापिःद्वितीयेसमवायेनवक्तित्ववद्वान्नाभावोन्नापकेवप्रवृत्तादौततीयेव
 तदुभयजातिव्याप्तिरित्याखंड्यार्थः पन्तुप्रकृतसाधनाभावविभिन्नसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नसाध्याभावात्प्रकृतसाध्याभावविभिन्नसाधनतावच्छेदकानव
 छिन्नसाधनाभावाच्चापत्तेनाभावविशेषणोनकोपिदोषःभिन्नांतादुपविशेषणोनधूमवान्इत्यादित्यादौइत्याभावोन्नापकेमहानसीयधूमवानुधूमा
 दित्यादौमहानसीयधूमाभावोन्नापकेचनाव्याप्तिरिति केचिदुक्तंतत्त्वतावतापिप्रलेक्षापिसाधनाभावोन्नापकत्वस्याप्रदर्शनेनसाधनानुगमासंगतेर्द
 र्शयत्वात् वक्तव्यावर्तकरतिवक्तिसामग्रादवितिशेषःतादृशेतिस्मृत्याखंड्यनास्तिकतादृशप्रमाचेत्यर्थःछंग्राहिकतयाइतरविशेषकस्मृता राम०
 खंड्यनास्तिकतयावक्तित्वेनअतएवपक्षतावच्छेदकत्वसाधनत्वमस्याप्यंशेप्रमातेनस्वविशेषावृत्तिप्रकारकभेदकूटस्याभिवेशावश्यकत्वेनकल्पेलाद्य

वा संप्रवेन लाघवादाहोस वतारणम संगतमिदमपि दूषणं निरस्तं अमभिन्नत्वेनात्वेन निवेशात् न चेवंतद्व्यक्तित्वेन प्रमायक्ति निवेशे प्रमायक्ति निवेशे प्रमात्व
 निवेशे न प्रमायक्ति निवेशे वा अदृष्टत्वात् तादृश निवेशात्ताभायैव प्रमात्वोपादानात् रीक्षिताव्यतरमात्रेनायकत्वं सत्यति पक्षो न्नायकत्वमात्रं व्यभिचारो
 न्नायकत्वमात्रं सत्यति पक्षो न्नायकेव नित्या मप्राप्तौ आख्यायां अदृष्टिपक्षतावच्छेदकेति गगनवद्भूमवत वने रित्या हावित्यर्थः व्यभिचारो न्नायके आ
 ईधनादौ नोक्तेति न चैवं साधनमनुपादायापि साधनवत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानेऽवृत्तिहेतुकेपि सत्यति पक्षो न्नायकेनाप्यिदिरिति वाच्यं साधनवत्त
 सत्यपक्षो न्नायकत्वरूपतया तद्व्यक्तित्वेन पक्षोपादाने पौनरुक्त्यस्य पक्षोपादाने तत्र साध्यव्यवर्तकत्वासंभव इति तस्य तद्व्यक्तित्वेनोपादानासंभवात् साध
 नोपेष्टसाध्याभाववद्व्यक्तित्वरूपव्यभिचारो न्नायकत्वानुरोधेन साधनोपादानस्यावश्यकत्वाच्च एतेन दीक्षितावृत्तिहेतु कइत्युपलक्ष्यसा मृद्विपक्षताव
 छेदककेपि व्यभिचारो न्नायकेऽप्यिदं दृष्टव्येति केवां चिद्व्यक्तिः परास्तादृक्करीत्या तत्राव्यासेः परिहर्तुं शक्यतात् प्रकाशं तं प्रकाशं तं वदतां मतं प्रमेयमा
 त्रस्य यत्र व्यस्ततावच्छेदकता धनता वा तत्र तदव्यामत्यरूपा मंतरत्वासे भवादव्यथा तादाह रीक्षितोपक्षतावच्छेदके साधने चेति तद्व्यमस्येति आश्रय
 इत्यनेनाचितं लाघवादाह पक्षतावच्छेदकसाधन इति तथा वा वृत्तिहेतुके साधनवतोऽप्रसिद्धावपि तादृशान्यतरवत्तादृशप्रतीतिविशेषवत्तस्य पक्ष
 इत्यान्नाप्यिदिरिति भावः आख्यायां विशेष इति विशेषो व्यक्तसमूहात्वं वनव्याहृतप्रतीति विशेषः विशिष्यतद्व्यक्तित्वेन समूहात्वं वन इतरविशेष्यकसमूहा

लवनं रोषः अतिप्रसंगः इत्यत्राभावो नायके उपावतादौ तद्धममाशयसाधनतावच्छेदकप्रकारकप्रममाशय अतिव्याप्तीति वदुमानुधमादिसादौ धर्मसारिप्रका
 रकप्रमविषयवाम्प्राद्याश्रयजलादौ साध्यावर्तकसाध्याश्रयादावतिव्याप्ती मर्यादाशयेनेति साधनतावच्छेदकमुपादीयत एवममात्मकप्रतीतिवि
 शेषस्यैव तद्व्यक्तित्वेनोपादानाच्च प्रममाशयनातिव्याप्तिरिति भावः सामानास्यसाधनतावच्छेदकं नोपादीयत एव इत्यं विशिष्टसत्तादिसादौ पक्षतावच्छेदकं विशि
 ष्टसत्तावत्तादिविषयतद्व्यक्तित्वेनोपादापतद्विशेष्यतावच्छेदकतायर्थाप्रधिकरणावच्छिन्नवत्त्वनिवेशान्नसत्ताप्रये इत्यत्राभावो नायके अतिप्रसंग इत्याहुः
 दीधितायुतेति विकल्पे संयोगेनेत्यस्य व्यावृत्तिभावार्थवत्तावर्तानिच्छलेनाह व्याख्यायासमवायेनेति दीधिताव्याप्तेरिति सत्यतिवसोत्रा यकत्वेन तस्य
 व्याप्तिरिति भावः समवायित्वादौ समवायानुयोगित्वादौ अभिचारेत्रायक इति शेषः हेतुतद्यद्वैकसंयोगेन धर्मावपवस्य धूमानाश्रयत्वेनायकत्वेन वक्ष्यमाणानि
 व्याप्तिरित्याशयेनाह व्यापात्रैवैकमेकीद्वितीयकत्वेन मर्यादादीधितोनेतरोपि न तृतीयोपि ननु पक्षतावच्छेदकताद्यद्वैकसंबंधेन पक्षतावच्छेदकप्रकारकहेतु
 ताद्यद्वैकसंबंधेन हेतुप्रकारकं पक्षमूहात्वं न तद्विशेष्यावदभावश्च मर्यादावर्तकत्वं वाच्यं विरोधित्वं वृत्तविरोधित्वं त्रिविध्यमतो न कोपि दोष इत्यत
 आह सादीति स्वयमूहनीयमिति यत्र विशेषतादशसमूहात्वं न मप्रसिद्धं तत्रास्मिदुत्तरद्वैतेति भावः व्याख्यायां उपाधिपदवाच्यत्वादीति आदिनोपाधि
 व्यवहारविषयत्वपरिग्रहोत्तरादप्यत्वेन वदुमानुधमापकत्वाप्यत्वेन सामानास्यनुधमापकत्वेन तदेव वदुमानुधमापकत्वस्यापाद्यतवायाद्याप्रसिद्धिरिति सूत्रम्

संगतमतमाहङ्गीतिमलेसत्रिसप्तत्याविशिष्टस्यैवतस्यरातोक्तेरितिभावःनचाभासोक्तरीत्यार्थतोविशिष्टमापाद्यंयतिरेकिधर्मत्वस्यवह्निमापकत्वाभाप्यत्वेना
नानापादकत्वादितिबदन्तिनानुमितिप्रतिबंधकतेतिउन्नायकत्वधटितज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेमानाभावादितिभावःअस्मदुक्तमितीतिइदंचप्रोक्तिरा
देनलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभावेपिज्ञान्यभावात्तत्सराह्येवतादृशावच्छेदकत्वस्यवक्तव्यत्वादितिध्येवंदीक्षि
तौपक्षधर्मतारूपमितिअनुमितीत्याद्यप्रमेरान्वयःननुपर्यवसितेसादेर्गत्याभावतद्याप्याद्यनवगाहितेनयाप्रितानाप्रतिबंधकतयाकथ्यप्रनु
मितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमतआहव्याख्यायांउपाधिशरीरेतिसाध्यमिचार्हित्वेनेतिपूर्वोक्तरीत्यातथैवनिष्कर्षकरणादितिभावः
इतरथातुतदसहिष्णुतायांतुअभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वेतिसाध्यमापकाभावसमानाधिकरणात्तत्तावच्छिन्नद्यदितस्यअभिचारव्याप्यतावच्छेद
कत्वादित्यर्थःतेनतद्वक्तित्वादेस्तादृशसमानाधिकरणत्वत्वावच्छिन्नाद्यदितत्वेपिनस्यतिःवक्तुतोअभिचारव्याप्यतावच्छेदकेतस्यपर्यवसितेसादिप्रक
तोपाधित्वपरतयायथाश्रुतमेवसम्पकुडभयथापिसाध्यमापकाभावसमानाधिकरणात्तत्त्वस्यअभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वाभादिवक्षितार्थसंग
तिःषष्ठ्याद्यदितअभिचारेत्यादिपाटस्तुसुगमएवतदपिभिरुक्तोपाधित्वमपिआहसौपषिकंमेदातुमापकंनत्वितितथावयतिरेकित्वस्यानुमितिप्रतिबंधक
ज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वेपिनस्यतिःनचैवमप्यर्थितरंजरिंइतरव्यावृत्तेरप्युद्देशतयातदसंभवात्दीक्षितोविशेषत्वस्यरात्वितिबुशशोऽवधारणे

2

राम०

मेव हतुं लक्षणास्य साधनता वहेदकगर्भत्वं वाहसाधेति तत्र दुर्गात्वेन तत्र लक्ष्यकृतेन तथा च लक्षणास्य साधनता वहेदकसाधनता वहेदकगर्भत्वेन
इत्यत्र इत्याकांक्षायां लक्षणास्य साधनता वहेदकगर्भत्वं वाहसाधेति तत्र दुर्गात्वेन तत्र लक्ष्यकृतेन तथा च लक्षणास्य साधनता वहेदकसाधनता वहेदकगर्भत्वेन
इत्यादिगर्भमेव एतत्सति साधनता वहेदकगर्भत्वं वाहसाधेति तत्र दुर्गात्वेन तत्र लक्ष्यकृतेन तथा च लक्षणास्य साधनता वहेदकसाधनता वहेदकगर्भत्वेन
उपदर्शितमिति तत्र साधनता वहेदकगर्भत्वं वाहसाधेति तत्र दुर्गात्वेन तत्र लक्ष्यकृतेन तथा च लक्षणास्य साधनता वहेदकसाधनता वहेदकगर्भत्वेन
साधनता वहेदकगर्भत्वं वाहसाधेति तत्र दुर्गात्वेन तत्र लक्ष्यकृतेन तथा च लक्षणास्य साधनता वहेदकसाधनता वहेदकगर्भत्वेन
सत्यपि पक्षोन्नायकतायामिति दीधितौ वादिनामिति अमेवाप्रिशेषः आख्यायां एतदित्येनाभासोक्तमनौचित्यं स्यादिति शेषः साध्यस्यापि धर्मस्यापि उ
पाधित्वदितितथा च साध्यं नोपाधिरिति मूलमसंगतमिति भावः सत्वात् वस्तुगत्या सत्त्वात् साध्यं नोपाधिरिति मूलमेति शेषः तदिति उक्तोपाधित्वे सत्येः दी
धितौ परंपर्युद्वाय इति इदं च सूरराजं तथा च नोपाधिरिति मूलमोपाधिपदमुपाधित्वविशिष्टं परं उपाधित्वेन परंपर्युद्वाय इति सूरराजं संवदितं
अत्रार्थ इति भावः पक्षः साध्यमभिचारानुमानेन सत्यं तत्र स्थाना हेतौ वैयर्थ्यादिति हेतुनिश्चयेनैव आपत्तान विद्यतादिति भावः अनिर्णये चेति तत्र
साध्यमभिचारस्येत्यनुषज्यते मायात्कसत्यपि पक्षोन्नायकत्वस्यापि पूर्वमुक्तत्वेन अभिचारसाधन इति मूलस्योपलक्षणात् साधनता विष्णुसामान्यशब्देन सा

आदिशेषसद्वक्तृतावीजमाहपक्षरतिसाधने ~~विशेषादनुमानपक्षे~~ प्रकृतानुमानपक्षे वेत्यर्थः साधनस्य अभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधनस्य
 अभिचारस्य इति पक्षे साधनस्य अनुषज्यते एवं च हेताविसंयुक्तपक्षे द्युक्तेः स्वारस्यवपीति प्राहुः अनुमानं अनुमितिः अतः अनुमितिमात्रोद्धेदप्रसंगादि
 निरालासंगतेः दूषणौ साध्योपाधित्वे दूषणं दीधितौ कृतमिति संदिग्धोपाधिकर्तव्यस्य हेतौ साध्यमभिचारसंदेहस्य पूर्वमेव जातत्वादिति भावः असंदिग्ध
 इति विरुद्धिद्वयार्थः हेतौ साध्यमभिचारइत्यनुषज्यते ननु हेतौ साध्यमभिचारनिर्वायेतस्य साध्ये साधनायापकत्वनिर्वायात्मकतया साध्ये साधनाया
 पकत्वसंदेहासंभवेन तत्र युक्तसंदिग्धोपाधित्वासंभवेपिसाध्यव्यापकतासंदेहयुक्तसंदिग्धोपाधित्वे बाधकाभावइत्यत आह व्याख्यायां साध्यस्येति
 हेतुमत्तत्वादित्यव्यापकतायाः स्वस्य व्यापकतायाः प्रसक्तत्वादिति तस्य चोक्तरीत्या संभवादिति भावः अभिचारव्याप्यस्येति संदेहस्य ग्रिमेरान्वयः साधना
 व्यापकत्वेति साध्यइत्यनुषज्यते तद्व्यापकसंशयेन साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारव्यापकस्य साध्यमभिचारस्य तदात्मकस्य साध्ये साधनायापकत्वा
 प्यतव्यापकस्य साध्ये साधनायापकत्वस्य संशयेत्यर्थः दीधितौ न वेति अस्माकमभिचारग्रिमेरान्वयः तत्र व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे व्याख्यायां तेन व्या
 प्यसंशयेन संशयेति व्यापकसंशयेत्यर्थः तत्र उक्तहेतुत्वे संशयेति व्यापकसंशयेत्यर्थः संशयविशेषे इति व्यापकसादित्वेति व्याप्यसंशयेत्यर्थः हेतुत्वं
 कहेतुत्वं तस्मात्तद्व्याप्यतदभावयोर्वापकतदभावसाहचर्येन हेति व्याप्यसंशयेत्यर्थः कारणत्वं व्यापकसंशये व्याप्यसंशयस्य कारणत्वं दीधितौ तस्या

पीतिआपसंशयस्यापीत्यर्थः तदेतुत्वात् व्यापकसंशयहेतुत्वात् ननु उत्कटकोटिकस्याप्यसंशयस्य न तादृश व्यापकसंशयहेतुत्वं संभवति तत्कोटिसहचरितभू
यो धर्मवत्ता गृहीत धर्मिकत्वपर्यवसितस्य तत्कोट्युत्कटत्वस्य तादृश धर्मवत्ता गृह्य यो मत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वादत आह व्याख्यायां उत्कटत्वं चेति ज्ञाते
रव्याप्यवृत्तित्वानं गीकारेत्वाह विषयतेति रीधितोका येति कर्ष इति तथा च यद्विशेषयोरिति मया येन तादृश साम्यहेतुत्वमावश्यकमिति भावः व्याख्यायां व्या
प्यसंशयेत्यादितावकस्य चित्तदस्य न सता वा व्याप्यसंशयहेतुत्वमप्येतत्संशयप्रतिपाद्यमिति न तद्विशेषरतिभावः न त्वेवं चकार स्यैव तदर्थकत्वेति व्याप्य
संशयहेतुत्वार्थकत्वेत्यर्थः प्रसंगात्संशयवृत्तेश्चास्यार्थ इति प्रतिपत्तेरिति अत्र यंच प्यर्थः प्रयोजकत्वेन परोक्षज्ञानस्य निश्चयात्मकत्वनियमेन वि
प्रतिपत्तिवाक्यस्यास्य तादृश संशयहेतुत्वासंभवेति न सतिः धर्मिको टिद्वयोपस्थितिद्वारा मानसे संशये प्रयोजकत्वात् उपलब्धिरिति निश्चय इत्यर्थः एवम
त्रेषु पक्षविशेषसर्वत्र निश्चयपरः अत्र शिरोष्यरूपाधिकरणोक्तिपटुयदस्याशयेनाहमत्रेति अनुपलब्धिशक्यमभावोपलब्धिसामर्थ्यत आह कार्य
इतियोग्यानुपलब्धेरभावोपलब्धहेतुत्वादिति भावः तयोः तत्कोटिनिश्चयतदभावनिश्चयविशेषयोः सपक्षविषययोरिति यावत् अभावनिश्चयपरस्य न
विद्यते भावः सत्त्वमस्यसः अभावः तद्वृत्तिर्द्यम इत्यर्थ इत्याशयेनाह सपक्षविषयेत्यादि तत्सावेसरतितत्सहकारिक इत्यर्थः कारणसंशयकारणत्वसंशय
शयत्वस्य तादृश धर्मिकेति एकधर्मिकविरुद्धोभयविषयकज्ञानमित्यर्थः वृत्तः क्विसंयोगवान्न तदभाववाच्येत्यादिसमुच्चयात्मकज्ञाने तद्वाराण्यविरु
द्धेति अथ विरुद्धत्वेनोभयविषयकत्वं वक्तव्यं गत्यादिरुद्धोभयतद्विषयकत्वं वा निवेशनेनाद्यः विरोधाविषयकसंशयः आत्मेः नास्य व्याप्यवृत्ताव व्याप्यवृत्तित्व
अत्र भूतलं घटवत् सर्वतोद्यगभाववानि सादितानेति प्रसंगवारणा एवैकधर्मिकेति एकवि ~~वृत्तत्वात्~~ शेषकमित्यर्थः २

भा. प्र.

अथ काज्ञानसमुच्चयस्यापि वस्तुगत्या विरुद्धो भयविषयकत्वेन तत्रातिव्यापे रपरीहारादिति चेन्न विरुद्धो भयविषयकत्वेनेन विरोधविषयता निरूपितो भ-
यप्रकारताशास्त्रित्वस्य विवक्षितो न संशये विरोधो पस्थितौ तत्र प्रकारताया अनुपस्थितौ तत्संसर्गतायाः सत्त्वेनाप्यतिरेकावा रसमुच्चये ध्यापि विरोधाभावेना
तिसंगाभावाच्च भूतलंघयभाववदित्यादि निश्चये घटादि विरोधविषयकत्वे प्रसंगवारणा बोध्यवदं न चैव यपि विभिन्नधर्मावच्छिन्नविशेष्यके भू-
तलंघटवद्वयं घटाभाववदित्यादि निश्चये प्रसंगतादवस्थानं तस्यापि भिन्नरूपेणैव विशेष्यकत्वादिति वाच्यं तस्य संशयस्य सामान्यत एकस्याभावे
नाननुगततया ननु गतलक्षणास्यैव वाच्यतया भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यता निरूपितविरोधविषयता निरूपितघटावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रित्वे सति
भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यता निरूपितविरोधविषयता निरूपितघटावच्छिन्नाभावप्रकारताशास्त्रित्वानन्तं भूतलत्वावच्छिन्नघटावच्छिन्नसंशयत्वमि-
त्यादिरीत्या विशिष्टैव लक्षणा करणानुषयस्य भावात् एवं घटवद्वेदकोटिकसंशयस्य तादृशभेदघटितं परस्परविरुद्धभावद्वयकोटिकसंशयस्यापि ता-
दृशकोटिद्वयघटितं संशयलक्षणा बोध्यं न चैवं सामानाधिकरण्यात् न परस्परविरोधावगाहिको टिद्वयज्ञानस्यापि संशयता प्रतिरिच्यता तत्र मतर-
कोटौ विरोधावगाहितज्ञानस्यापि संशयत्वे भूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यता निरूपिततद्वयप्रकारताशास्त्रित्वे सति विरोधविषयता निरूपिततद्वयप्र-
कारताशास्त्रित्वानन्तं संशयत्वमित्यादिरीत्या लक्षणा बोध्यं न चैव यपि मेघत्वेन भूतलसंधर्षितावच्छेदकीकृतस्य घटप्रकारकस्य वाच्यत्वेन भूतलत्वं

धर्मितावच्छेदकीरुसंघटभावप्रकारकज्ञानस्यापिभूतलतां वच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नसंशयतापत्तिरुक्तलक्षणा जातत्वादिति वाच्यं स्वरूपतोभूतलता
 वच्छिन्ने घटवच्छिन्नसंशयलक्षणास्वरूपतोभूतलतवच्छिन्नवच्छेदकताया निवेशात् न चैवं जातिमद्वैतवर्जं वेति संशयासंग्रह इति वाच्यं जातिताद्यवच्छि
 न्नावच्छेदकताकसंशयलक्षणात्तादृशावच्छेदकताया निवेशेन तत्र लक्षणांतरस्यैवांगकारात् एतेनैकधर्मविशेष्यकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं न संशय
 सामान्यलक्षणाविभिन्नधर्मवच्छिन्नैकविशेष्यकज्ञानातिप्रसंगात्ताप्येकधर्मवच्छिन्नविशेष्यकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं विभिन्नरूपेणैव धर्मध
 र्मितावच्छेदकीरुपविरुद्धकोटिद्वयमवगाहमानानां ज्ञानानां संशयत्वप्रसंगात् एकरूपावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशेन निरवच्छिन्नविशे
 ष्यतावच्छेदकताकसंशयासंग्रहः विभिन्नरूपेणाविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकमवगाहमाने ज्ञानेति प्रसंगश्च दुर्वार इति स्वीयेककोटिप्रकारताद्यवितधर्मा
 वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव संशयसामान्यलक्षणाविभिन्नधर्मवच्छिन्नैकविशेष्यक
 कोटिद्वयावगाहमाने निरुक्तप्रकारताशालित्वाभावात्तातिप्रसंगः एवं च घटवद्वैतादिकोटिकसंशयस्याप्युक्तप्रकारताशालितया संग्रहः तत्प्रकारक
 दोषोत्तरोचितेन पराश्रितप्रकारकबुद्धेर्वितेधितयाभावहूपकोटिकसंशयस्यापि संग्रहः समुच्चयस्य बुद्ध्यानाधिकरणेन कोटिद्वयावगाहित्व
 नियमेनोक्तप्रकारताशालित्वाभावात्तत्रातिप्रसंगः न चैवं सामानाधिकरणेन परस्परविरोधावगाहिकोटिद्वयविषयकज्ञानस्य संशयत्वं न स्यात्तत्रोक्त

क

भा. प्र०

प्रकारताशालिताभावादिति वाच्यं पक्षेति निवृत्त्यनन्वीनमप्रकारतास्य उपदर्शितरीमेकधर्मिकेसादिलक्षणास्पादकत्वात् एतस्यापि स्वतन्त्रघटितत्वेनानुम
 तलस्य तासमवातनच स्वघटितधर्मवच्छिन्नप्रतिबंधकानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालित्वसंबंधेन प्रकारतावज्ञानत्वरूप
 मनुगतसंशयत्वं संभवतीति वाच्यं तस्य संबंधत्वे मानाभावात् ज्ञानभेदेन विषयताभेदे निश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकतया संशयी पक्षिष्यतायाः प्रतिबंधक
 तानवच्छेदकत्वेन सर्वत्रासंभवाच्च किंच भूतलंघटवरित्वादिति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्तिः घटाभावावच्छेदकतया गृहीतभूतलत्वादिसंकारकनिश्चयस्यापि
 घटादिसंकारकारकज्ञानविरोधितया तादृशभूतलत्वादिप्रकारताशालितात्वात्वाभावमुद्वा प्रतिबंधकतानिवेशे च भावद्वयकोटिकसंशयासंग्रहस्य
 रुद्धतात् अमेतु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टाया घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातच्छालित्वे सति विरोधवि
 शिष्टसंयोगविरोधविशिष्टविशेष्यतामतरसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालित्वानलंघटसंशयत्वं इदं भूतलंघटवन्नवापर्वतो घटवावृत्त्यादिनिरूपितसं
 शयसाधारणवैशिष्ट्यवत्त्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वत्वावच्छेदकतानवच्छेदकानवच्छिन्नावच्छेदकतकत्वेन यसंबंधेन यास्येवं च भूतलंघटवत्पर्वतो घटाभा
 ववानिसादिज्ञानस्य संशयत्वं तत्र घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोक्तोभयसंबंधेन घटत्वाद्यवच्छि
 न्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् एवं मे यत्वावच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्ने घटाभावाद्यवच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्ने घटाभावाद्यवच्छि

राम०

गाहि नो ज्ञानस्यापि संशयतन्त्रघटाभावप्रकारतानिरूपितविशेषतायां द्वितीयसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषताविशिष्टत्वाभावात्
स्वावच्छेदकतानवच्छेदककवाचत्वानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभावेन द्वितीयसंबंधाभावात् शेषं पूर्ववदिसादृशतदपि न लक्ष्यसंशयस्यानुगतवातप्रका
रकनितिलसंशयसाधारणलक्षणा नो विना तद्विचिंत्यतलंघटाभाववदिति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्तिः तदीयविशेषतायाज्ञानांतरीयतादशविशेष
ताविशिष्टत्वात्तानभेदेन विषयताभेदानंगाकारेसंबंधमध्ये स्वविरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्यांतर्भावोपनिस्तारात् एवं नीलभूतत्वत्ववच्छेदेन घटावगा
हिनिभूतत्वत्ववच्छेदेन घटाभावावगाहिनि संशयेऽप्यादिः न च संबंधमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नपक्षे तस्या निवेशान्न दोष
इति वाच्यं तथा सति नीलभूतत्वत्ववच्छेदेन घटावगाहिनिभूतत्वत्वसायानाधिकरणेन घटाभावावगाहिनिज्ञानेति प्रसंगात् पर्यक्तलक्षणे तु पथा संभ
वं विशिष्टभूतत्वत्वादीनां निवेशो नाप्यपत्तभावादित्यधिकमभ्यस्तौ इष्टमिति संस्यः संभवादिति अभिचारवात्तायेति शेषः अववाहितोत्तरत्वमि
तिसामानाधिकरणविशिष्टमिति शेषः अनुसिगोपहितलैंगिकभानवसाधारणधर्मादीनां संशये धर्मितावच्छेदकतया भाने नैव अभिचारवारता संभवे गुरुत्वं
तस्य अवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकेन निवेशनीयमत आह साधारणधर्मस्येति स्वरूपसदिति तादृशनिश्चयानुपस्थितावपि संशयो दयादिति भावः तथा ता
संभवान् धर्मितावच्छेदकतया संशयविषयत्वात्संभवात् तादृशनिश्चयस्यानुपस्थितेर्विप्रतिपक्षे धर्मितावच्छेदकत्ववाधादिति भावः दीधितौ वदंतीति व

दस्यतायां वाचीति धातुनुसारेण समीचीनं मतमिति मर्थः वक्ष्यमाणानामनयोर्वक्ष्यमाणानां स्वस्तेनासम्पत्कारिसाधयः व्याख्यापां यथाश्रुतमेवेति स्वकारेण
 सत्त्वेऽपलक्षणापरत्वस्य तत्र सवकारे बुक्तसमुच्चोपकृतस्य अवच्छेदः ननु कोटिद्वयसहचरित्वस्य तदभावो भयसहचरित्वस्य तदभावस्तत्सहचरि
 त्वे सति तदभावसहचरित्वरूपतया वा एकत्वस्यार्थतऽपयोग आवश्यक इत्यत आहतकोटिसहचरित्वेति तथा चाद्येऽभवत्प्रवेशे गौरवादितीये विवि
 गमनादिरहेण कारणात्तद्वयस्यावश्यकत्वे अवच्छेदकगोस्वेणानोक्तत्वेण कारणात् किंतु तत्र तत्संशये तत्र तत्सहचरित्वधर्मवत्ताज्ञानत्वेन तदभावसहच
 रित्वधर्मवत्ताज्ञानत्वेन च तत्र तत्कोटिसहचरित्वधर्मयोः पृथगन्तर्भावेण कारणात्तद्वयमिति भावः ननु धर्म एकत्वा निवेशे विविच्यत्वनिवेशाज्ज्या
 यसंशयसंयह इत्यत आह दीधितौ निश्चयत्वमिति स्थिरात् तदभावसहचरित्वे वैसरत्वसंशये विस्थाप्यत्वसंशय इष्ट एवेति भावः नोपपत्त
 तेन हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशे न च निश्चयत्वनिवेशे अत्रापि निश्चयस्यैवोत्तेजकतापत्यागोस्वमिति वाच्यं व्याप्यसंशयस्य पृथक् हेतुताम
 जेपितस्या आवश्यकत्वेन तदंशे साम्यात् न चैवमप्येकेनैव संबंधेन कोटिद्वयसहचर्यद्यट कृतित्वस्यापेक्षणात्कथं व्याप्यसंशयसंयह इत्यत
 आह व्याख्यायां इदमुपलक्षणा मिति विंगसं देहप्यव्याप्यसं देहस्य कथमिति व्याप्यसंशयस्य व्याप्तिद्यट कृतया विंगे लैंगिकसाहचर्यप्रकारकत्वे
 पि विंगामवे लैंगिकभावसोहचर्यप्रकारकत्वादिति भावः तत्र साधारणधर्मवत्ताज्ञाने साध्याभावसहचरित्वं विंगामवमिति तथा च यदा व्यापकसंश

यो जायते तदा व्याप्य संशये लिंगाभावज्ञानेन स्मृतं स्यात् तद्विज्ञेयिकाभावसाहचर्यस्य लिंगाभावांशे प्रकारत्वमपि फलवत्तात्कल्पते यत्र च कथंचिन्न
तादृशसाहचर्यग्रहस्तत्र व्यापकसंशय एव न जायत इति भावः इत्याकारकसंशयेति श्याकारककोटिद्वयसाहचर्यप्रकारकसंशये त्वर्थः संशयात्तादृशसा
हचर्याप्रकारकसंशयाननु केवलतादृशसंशयाद्वकिं सेशयो नानुभवसिद्धः न च तादृशसाहचर्यांशोऽहुइ संस्कारसत्वे केवलात्तादृशसंशयाद्वकिं स
शयो न भूयते सो नुपपन्न इति वाच्यं तर्हि तादृशसंस्कारस्यैवापस्तुतो न तादृशसाहचर्यस्य स्वरूपत एवापेक्षारो न तज्ज्ञानस्यानवेषिततयोक्तानुपप
त्तभावादत आह अत्र न त्वत्तया वृत्तत्वेति अनुवृत्तत्वं तस्याप्यसत्ताकत्वं आह तत्वं तद्व्यापकाभावसत्ताकत्वं संशयापत्तिश्चेति उक्तीर्यैकसंबंधेन कोटिद्वयसाहच
र्यस्य विवक्षणासंभवादिति भावः केचित्तु वदन्ति सहचरितप्रकारकत्वविशिष्टवत्त्वभावसहचरितप्रकारकत्वेन कारणात्तोक्तो विनिगमनाविरहे साकारात्तादृश
पत्तिरतो लाघवाद्द्विक्ताभावसहचरितवानपमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेनैव संशयहेतुतासहचरितधर्मवत्वं च विषयिना विशेषरतिव्याप्यसंशय
सनसाधारणधर्मज्ञानविधया हेतुत्वसंभवइत्यस्वरसो न व्याइमनेन सूचितइत्याहुः दीधितौ मत्पेकं लिंगत्वतदभावत्वाभावेकैककोटीति वक्ति तदभावयो
ः मत्पेकमित्यर्थः साधारणपिसहचरितत्वे विमिश्रितयोः उभयत्वावच्छिन्नयोः असाधारणपं उभयकोटिसहचरिताभावप्रतियोगितं सत्यप्रियस्य ल
ति एतन्मते सत्यप्रियस्य संशयकः तद्व्याप्यताज्ञानाभावविशिष्टतदभावव्याप्यताज्ञानस्यैव तदज्ञानप्रतिबंधकत्वादिति भावः व्याख्यायां संयोगसंबंधावच्छि

भा. प्र.

नेति इह मुपलक्षणां विशेषावच्छिन्नेऽपि दृष्टं संयोगसंबन्धेनेति इह मध्यमपक्षं विशेषावच्छिन्नेऽपि दृष्टं ननु संयोगविशेषरा
तामतरसंबन्धेन विंगतदभावो न यवता ज्ञानं संभवमेवेत्यत आह असाधारणस्थिते इति यत्संबन्धेति। यद्वा वच्छिन्नयत्संबन्धेति तर्हि तेन संबन्धेन तदुपा
वच्छिन्नतत्संबन्धेन विभिन्नप्रतियोगिकसंबन्धद्वयस्यामतरत्वेन च न संबन्धतुं न वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति गते भिसंधिः अमथा असाधारणपक्षटका
भावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो धर्मिष्ठतावच्छेदकसंबन्धयोरेका विवक्षणे संशयापत्तेरिति इह मुपलक्षणां
पदूपावच्छिन्नसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य कोटिद्वयसाहचर्यं गृह्यते तदुपावच्छिन्नसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो धर्मिष्ठताज्ञानस्य संश
यहेतुत्वे यत्र नित्यसंबन्धावच्छिन्नशब्दाभावे नित्यत्वानि सत्ताहचर्यं गृहीतं तत्र समवायस्यानित्यत्वमपि समवायतावच्छिन्नसंबन्धेन शब्दलेशावच्छिन्नता
ज्ञानेनापिशब्देनित्यत्वसंशयापत्तेरिति अपि दृष्टं एकविंशतिपरत्वमिति स्याच्च विंशत्यस्यानतिरिक्ततया न संयोगादिसंबन्धेन विंगतदभावो न यवता
नासंभव इति भावः अमिसंधिमुद्गात्पतितस्यादिति संशयविषयत्वे इति मथमादिवचनं अत्रैवच्छेदस्तोत्रिधर्मिणि धर्मतदभावयोः संशयविष
यतावच्छेदकेत्यर्थः अमतरसंबन्धेनेति तृतीयार्थः वच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छिन्नं सर्वसंयोगविशेषरा नयोर्धर्मिणि धर्मतदभावसंशयविषयतावच्छे
दकत्वमप्यमतरत्वेनेति वक्तव्येति ध्येयसाहचर्यग्रहादसाहचर्यग्रहसंभवात्कथंचिदिति विभिन्नप्रतियोगिकसंबन्धद्वयेनोभयवत्प्रतीत्योभयाभा

राम०

वप्रतीत्यावसंबंध-यस्यामतरत्वेनसंबंधत्वमप्रतियोगितावच्छेदकत्वमचानापसाभ्युपगमादितिभावः। त्वाकारकज्ञानाभावेपित्तिंगतदभावोभयाभा
 वेकोटिद्वयसाहचर्यप्रकारकज्ञानाभावेपितादशसाहचर्यशेडुदुसंरस्येवायंसाणेनतत्त्वकारकज्ञानाभावेपितादशसंस्कारसत्तेनोक्तसंशयादकिसंशया
 दुपत्तिरतत्राहअमतरसंबंधेनेतिअभावज्ञानेतिउभयपक्षाज्ञानेतिपिबोध्यंअसंभवादितिद्विविन्नप्रतियोगिकसंबंधद्वयेनोभयवत्प्रतीतेरुभयाभावप्रतीतिश्चवि
 वादयस्ततया मतरस्यामतरत्वेनसंबंधत्वमप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरसिद्धेः। तादृशज्ञानाभावेतज्जमसंस्कारसंभवेनतेनापिनोपपत्तिरितिभावः। यदोक्तानुभवस्यासि
 द्धत्वाहामतरसंबंधेनाभावज्ञानासंभवादितिनुभ्रमरूपतादृशज्ञानमस्त्वितत्राहभ्रमेपेतितादृशज्ञानेनापीतिअमतरसंबंधेनाभावादित्ज्ञानेनापीत्यर्थः
 अपिनाप्रमात्मकतादृशज्ञानपरिग्रहोपपत्तिरितिअत्राप्रसिद्धयसासंभवादितिहेतुः। स्फुटत्वान्नोक्तइतिअथयश्च॥३॥बाधौसाधनायापकत्वस्यसंदेहेपितस्य
 साध्यव्यापकत्वमिचारसंदेहानात्मकतयातस्यासाध्यमिचारसंदेहोहेताविसुक्तेरसंगतादतत्राहउपाधाविति। तस्यसाधननिष्ठोपाध्यभाववद्वतिस्यतस्य
 याचोपाधौयत्रसाधनायापकत्वस्यैवसंदेहस्तत्रोपाधित्वविशिष्टेसाध्यव्यापकत्वस्यविशेषतातावच्छेदकत्वमिच्छयासाधनंसाध्यमिचारव्यापसाध्यव्या
 पकीपक्षिमिचारिवेति संशयस्ततःसाधनंसाध्यमिचारिवेति संशयइतिभावः। साधनायापकव्यापत्वस्यसंदेहात्कथंसाधनायापकत्वसंदेहोतत्राहसाध
 नायापके
 तितथात्रपत्रसाध्यव्यापकत्वस्यैव९

भा.प्र.

कोपाध्याप्यत्ववन्नवेतिसंशयस्ततः साध्यसाधनायापकत्ववेतिसंशय इति भावः साध्यव्यापकत्वसंदेहससाध्ये साधनायापकत्वसंशयोपेधापकत्वे
 पिनसाध्यव्यभिचारसंशयाध्यापकत्वमत आह साधने साध्याभावं वदन्ति त्वेवेतिसंशयः विशेष्ये विशेष्यतामिति सा संशयः विशेष्यता संशयस्य वि
 शिष्टसंशयहेतुत्वादिति भावः एवमप्येपि हीधितावित्पमेव चेति एतादृशरीत्येव चेत्पर्थः उपाधेः साधनायापकत्वसंशयकत्वसंदेहेनास्ति तसाधनाया
 पकव्याप्यत्वसंदेहादेव तत्र साध्ये साधनायापकत्वसंदेहस्य स्वीकर्तव्यत्वादिति भावः प्रथमप्रकारस्य साधनायापकत्वसंदेहे इत्यादि नोक्तस्य असंभवादिति
 सप्रमेया ननु द्वितीयप्रकारस्य च साध्यव्यापकत्वसंदेहे इत्यादि नोक्तस्य असंभवादिति प्रथमे साध्यव्यापकत्वनिर्णयस्य द्वितीये च साधनायापकत्वनिर्णय
 यस्यापेक्षितत्वादिति भावः अत्रेति रसाद्यस्वरसदस्य प्रमेया ननु यः वक्तव्यतत्त्व अत्रेति साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसंदेह इत्यर्थः सप्तम्यर्थे विषयतावच्छेद
 कत्वं तस्य च साध्येत्यादि प्रथमा ता र्थे ननु यः असंभवादिति किंतु प्रति योगितां प्रकारतया निवेश्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वा पक्षे स्तित तत्र उपाधितावच्छेद
 कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वत्त्वं वाच्यमिति शेषः आर्द्धे धनत्व इति उपाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेहस्योपाधितावच्छेदके साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंदेहे प
 र्यवसानादिति भावः तद्वदिति आर्द्धे धनत्ववदित्यर्थः कथमिति उक्तनिर्णयस्य संदेहे प्रतिबंधकत्वादिति भावः व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपल
 क्षितेत्यर्थः ह्यवगांतरमाह ता र्थेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितार्द्धे धनत्वावच्छिन्नाभाववद्वत्त्वत्वादि रूपेणोत्तरार्थः दर्शनस्य चाभावादिति दर्शनस्याभा

राम०

चेत्यर्थः ननु विशिष्टोपाधिभावच्छेदकाणां सुपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्भित्तिवत्संशयासंभवेपि व्यापकत्वावच्छेदकत्वमात्रेण तदवगाहिसंशये वा
 धकाभाव इत्यत आह किंचेति संशयाधायकत्वं साध्यव्यापकत्वसंशये निरुक्तसाध्यव्यापकव्यभिचारसंशयाधायकत्वं को घपसिद्धेरिति साध्यव्यापकस्य
 प्रमेयत्वादेः सर्वत्र सत्त्वादिति भावः धूमव्यापकेति धूमकतावच्छेदकेत्यर्थः असंभवादिति तस्यावर्गे न ह्यवगाहमनुवर्तत एवेति भावः ननु स्वरूपतया धि
 तावच्छेदकावगाहिनिरुक्तसंशयासंभवेपि यत्किंचिद्व्यपत्तेन तदवगाहिसंशये वा धकाभाव इत्यत आह आहं धनत्वमनुविरत्येत्यादि अत्र योजक इति
 विशिष्टसंदेहे विशेषरासदेव्यसमानविशेष्यतावच्छेदकता कत्वेनैव प्रयोजकत्वादिति भावः इत्यादीति आदिना पत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेह
 काले केवलान्वपिमेवामत्र साध्यव्यापकत्वनिश्चयसंज्ञसाध्यव्यापकीयो भाव इत्यनिश्चयात्साधनं साध्यव्यापकाभाववद्भित्तिवत्संशयासंभवे
 रस्य परिग्रहः केचित्तु अनुमितौ परामर्शेव व्याप्यसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव व्यापकसंशये हेतुत्वं अत्रावगच्छाव्याप्यो धूम इति
 निश्चयकालीना तदव्यवस्थ इति निश्चयान्न इत्यवान्नवेति संशयाच्चा नुमितेर्वापकसंशयस्य चापत्तेः एवं च विशेष्ये विशेष्यतामिति रीत्याप्यसंशया
 न्नव्यापकसंशय इत्यस्वरसंसाह इत्यमेव वेत्ताद्युक्तं परिहृति इत्यत्र वेति ह्यहं पदस्यार्थः तस्य वडपाधिव्यभिचारस्य च संदेह इति कथं विदितमिति मे
 यः रात्रौ चेतया च उक्तस्य लेधूमो वक्रियाप्येन वा पर्वतो धूमवान्नवेति संशयात्पर्वतो वक्रियात्वेति संशयवदपाधिव्यापिचारः साध्यव्यभिचारयोप्यो

भा. प्र.

नवासाधनमुपाधिव्यभिचारवन्नवेतिसंशयात्साधनं साध्यव्यभिचारिवेति संशयउपपादनीय इति भावः। उक्तस्य लेखकांतरेण साध्यव्यभिचारसंशय
मुपपादयति व्याप्यत्वसंदेहविषयस्येति व्याप्यत्वसंदेहविषयता पन्नस्येत्यर्थः। उपाधिव्यभिचारस्येति शेषः संदेहकोटितावच्छेदकौशेसाध्यव्यभिचारव्याप्य
त्वंशेः संदेहात् साधनं साध्यव्यभिचारव्याप्यवन्नवेतिसाक्षात् सतः संशयात् कथं विदितिव्याप्यत्वं शेषसंशयात्मकस्यापि व्यासंशयस्य व्यापकसंशय
हेतुत्वांगीकारादिति भावः। व्यभिचारेति साध्यव्यभिचारेत्यर्थः साधना व्यापकत्वसंदेहेन संदिग्धोपाधिसुहाहरति मूले यथा मित्रातनयत्वेनेति तेनैव मि
त्रातनयत्वेनैव तदपि शाकपाकजत्वमपि साध्यमिति तथा च साधना व्यापकत्वसंदेहेन संभवतीति भावः। उभयस्यापि शाकपाकजत्वस्य
च व्याख्यायां शाकपाकजत्वमिति न च साध्यस्यानुपाधितया कथमेतदिति वाच्यं तद्व्यावृत्तिरसाधने तद्व्यावृत्तिरस्यानुपाधित्वेनाहो घातविषय
त्वं वेति या नास्त्यद्यो कविशिष्टापरत्वरूपेणोभयत्वेन साध्यता तस्यैव केति शाकपाकजत्वमपि शाकपाकजत्वयोरेकसंबंधेनाह तानैकसंबंधेनोभयत्वेन
साध्यत्वं संभवतीत्येकविशिष्टापरत्वरूपेणोभयत्वेन साध्यता तस्यैव केति शाकपाकजत्वमपि शाकपाकजत्वयोरेकसंबंधेनाह तानैकसंबंधेनोभयत्वेन
मूले एवमिति साध्यमप्येकशाकपाकजत्वस्य साधनाय्यकत्वसंशयेन संदिग्धोपाधित्वे साधनी. वदिसामग्री निश्चयादिति तथा च साधना व्याप
कत्वसंशयासंभवेन किं सामग्रीनसंदिग्धोपाधित्वमिति भावः। न च शाकपाकजत्वे पितृत्वेत्वाह अत्र विदितिव्याप्येति स्यात् व्यभिचारेनेवात्र यः शाकपाकज

राज०

ग्राशा कपा कजत्वेन व्याप्य स्थातव्यं मापनी पदं तत्र इति निश्चयविषयत्वेनाभिमतयोर्मित्रा तन्ना त्वशा कपा कजत्वयोः अत्रा वादितितया चात्र शा क
पा कजत्वे साधना व्यापकत्वसंशये वाधकाभाव इति भावः साध्य व्यापकता संशयेन संदिग्धोपाधिमुदाहरति यथा तस्यैति व्याख्यायां कथमिति सा
ध्य व्याप्य हेतु व्यापकत्वेन साध्या व्यापकत्वसाधना इति भावः सदेव त्वयह इति अत्र कूलतर्कानवतारेणोत्ता उभयसंदेहसंदिग्धोपाधिमुदाहरति स
लेयथेति साध्य व्यापकतासंदेहे साध्य व्यापकतासंदेहेपि अत्र साधना व्यापकत्वसमुच्चयः दीधितौ तत्त्वानामिति प्रतिबंधकमिति लिङ्गविपरिणामो
वयः नाभूदिति अत्रमाभूदिति पाठेन भवतीत्यर्थः इत्यभिप्रायेण एतदर्थबोधने छया व्याख्यायां तेषां प्राज्ञां तज्ज्ञानार्थव्यापकतान्तानां यत इडावनं
आप्तज्ञानोद्भावनं नवीनमतेषां तितमतेषां प्रमाणं सद्यदनुमिति विरोधितस्यैव हेतुभासत्वेन तस्य हेतुभासत्वाभावात्संदेहः ~~तुसाधारपेनासा~~
धकतासाधकत्वासंभवाच्चेति भावः स्वस्मापि प्रतिवादिनोपि दीधितावस्येति संदिग्धोपाधेरित्यर्थः आद्यं द्विविदितस्य व्याख्यायाह व्याख्यायासा
ध्य व्यापकत्वेति दीधितौ बाधोनीतेतीति इदं च पावधारणं न चित्यादिव ह्युपारावतारणोकायां बाधोनीतपक्षेतरत्वं पाधिस्यलीयत्वलाभाप्यं
स्मेत इति एवं च मले पक्ष इति शेषस्य स्फुटित्वेन गृह्यमाण इत्यर्थोऽयं व्याख्यायां यौनरूपेति नापि व्याप्तिरिह रूपतवेसादिनेत्यादि ननु व्या
प्यत्वासिद्धेर्भाविदित्ययि स व्याप्यत्वात्तान् ~~तान्~~ द्वाराद्वयकत्वमित्यर्थकतपाव्याख्ये पत्वेन यौनरूपेति सक्तिरेव नास्तीति कथं तत्प्रतिपत्तिरापावतारण

भा. प्र.

मिदमत आह व्याप्यता सिद्ध इति यथा प्रतीतिव्यापि विरहे तर्भावस्येति सार्थः इदमुक्तमिति तथा च प्रतीतिव्याप्यता सार्थमादाय प्रसक्तो न रक्त शरिरायावता
 रक्तमनो बह इति भावः सोपाधित्वज्ञानस्येति श्रौपाधिकत्वज्ञानस्येति सार्थः इत्यादिना सूत्रेनेति शेषः तत्र श्रौपाधिकत्वज्ञानप्रतिबंधकत्वे ह्यपरादानं भिन्नधर्मिकत्वं
 योपाधित्वप्रकारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वा संभवरूपद्वयता संभवं संप्रति निमित्तानुक्तोपादानादिति भावः तदभिप्रायेणैव श्रौपाधिकत्वज्ञान
 स्य प्रतिबंधकत्वाभिप्रायेणाह अथैवमप्युक्तसंगतिस्तदवस्थैव श्रौपाधिकत्वज्ञानस्य साधनविशेष्यकत्वाप्युक्तसाध्यापकत्वज्ञानरूपतया व्याप्तिता
 नभिन्नधर्मिकत्वाभावादिति चेदत्र केचित् रक्तस्यैव पाधिकत्वपरस्य विनयादिष्वप्यपि निवार्य विहितप्रसंग्यदित्यत्र योपाधित्वपरत्वेनोपाधिकत्वज्ञानस्यो
 पाधित्वप्रकारकोपाधिपाधि विशेष्यकज्ञानरूपतात्वात् न भिन्नधर्मिकत्वान्नासंगतिरित्याहुः नवीनास्तु श्रौपाधिकत्वज्ञानस्य साध्यापकत्वसाध्यापकत्वाभा
 वस्य विद्वद्भिर्ज्ञानपरतया भिन्नधर्मिकत्वमित्याहुः न नवोपाधिकत्वज्ञानशक्त्यस्योपाधिकत्वज्ञानाभावत्वात् इत्यत्र आह तथा चेति असंभवादिति श्रौपा
 धिकत्वज्ञानाभावस्य निमित्तेन तत्प्रतिबंधकत्वा संभवादिसाशयः दीधितौ सोपाधित्वज्ञानस्येति उक्तं योपाधिकत्वज्ञानस्येति सार्थः व्याख्यायां इत्यस्यासंगतिरि
 ति पूर्वपक्षेकारणज्ञानविद्यदकतयैव प्रतिबंधकत्वोक्त्या स्वतः प्रतिबंधकत्वस्यानुक्तत्वेनानुक्तोपादानं भावयति इति भावः अर्थमाहेति व्याप्यता सिद्धिरूपे हेतुभावेऽप्युपाधे
 व्याप्यभावाभावात्कत्वेनांतर्भावसंभवादिति भावः अंतर्भावसंभवादिति उपाधेर्वाप्तिज्ञानाभावत्वरूपत्वाभावादिति भावः एकेति साध्यापके साधना

सार्थः

आपकत्वमर्थः दूषणेनैव न ह्यस्येसादिमूलतामर्थं विषयीभूतेन विरोधविषयकत्वरूपदूषणेनैव अमस्यापि साधने साध्यापकायाप्यतस्यापि पुनराशंकन
मिति न चेत्सादिना साधने साध्य आपकायाप्यत्वज्ञानस्य आसिज्ञाने प्रतिबंधकत्वाशंकनमित्यर्थः तच्छंकेति पुनराशंकेत्यर्थः भिन्नधर्मिकत्वमेवेति एवकारेणा विरो
धविषयकत्ववच्छेदः तदेव भिन्नधर्मिकत्वमेव व्यभिचारः स्यादिति साध्य आप्यं यसाध्यमनवृत्तेन व्यभिचारित्वस्य साधारण्ये सत्वेन तत्र यथाश्रुतस्य साध्या
आपकत्वरूपस्य च साध्य अभिचारीत्वा स्याभावेन व्यभिचार इति भावः अत्र केचित्तदभिधाभावप्रतियोगित्वमपि व्यभिचार इति न पुरुषवत्स्येपि साध्य आप्याप्या
पकत्वलाभसंभवेनाद्येव ह्यतीत्यनुसरतामकलमेवेति वदन्ति तदसत्तद्वन्नि-भावप्रतियोगित्वस्य तत्र व्यभिचारित्ववहारनिवामकत्वाभावात् तत्र स्या
ष्टिबीत्वं इत्यत्र व्यभिचारीति व्यवहारापत्तेः प्रकृतास्मृतिरिति इदमुपलक्षणां वहुजीहितस्य साध्य आप्याप्यापकत्वव्यतिगमनादौ साध्य व्यभिचारित्वाभावेन व्य
भिचारोपि इष्टव्यः निहृदिरामिति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति यावत् सिद्धं निहृदिरामित्यर्थः यौनरक्तमिति तेनापि साध्य व्यभिचारज्ञानद्वारेणैव दूषकत्वस्य
प्रतिपादनादिति भावः उभयनिर्णायारसाध्यापाधिव्यभिचारनिर्णयात् साधितौ विशेषदर्शनरूपत्वेनोपपुज्यत इति अव्यभिचारं शज्ञाननिवर्तनादिति भावः
ननु विशेषदर्शनं आप्यदर्शनमेव मानसो व्यभिचारनिश्चयश्च लौकिकप्रमत्यक एव तथा च लौकिकप्रमत्यस्य प्रत्येकस्याः नुमिति साध्यावत्त्वं
ज्ञानज्ञानी साध्य व्यभिचारानुमितिरेव स्यान्ननुमानससाध्य व्यभिचारनिश्चय इति चेदत्र केचित्त विशेषदर्शनं पदेन आप्यदर्शनं परं कृतं व्यभिचारावच्छेद

भा. प्र.

कधर्मदर्शनपरंतथाचतदशायापनुमिति सामान्यभावेन मानससाध्यव्यभिचारिभ्यवेवाधकाभावइत्याहुः वस्तुतस्तु विशेषदर्शनपरं व्याप्यदर्शनपरमे
 वसमानविषये अलौकिकप्रमत्तसामान्यानुमिति सामग्रीतो वलवत्तान्मोषदर्शितानुपपत्तिः समानविषये अलौकिकप्रमत्तसामान्यपेक्षयानुमिति
 सामान्यावलवत्ताभिप्रायेणाचक्षतेति कस्यांतरवित्तेवसारं व्याख्यायां यं यदिति समस्यर्थः प्रतियाद्यत्वमनुमानान्वितं दीक्षितो साध्यसंबन्धितेति अत्र स्वव्या
 पकसाध्यसामानाधिकरण्यारूपव्याप्तेः साधनघटिताया अप्रतिष्ठानदभावाप्रसिद्धिः साधनोत्तरघटितादशव्याप्तिरिह ज्ञानस्य प्रकृतव्याप्ति
 यहा विरोधिताया प्रकृतानुपयोगः साध्यवदव्यावृत्तिरूपव्याप्तेः साधनव्यभिचारएवेति यद्व्यादिनाप्येव ह्यतस्तत्तादृशव्याप्तिरिह परित्याग इति ध्येय
 ननु स्वव्यापकसाधनाधिकरणभावरूपस्य व्याप्तिरिह स्योन्नयनासंभवेपि स्वापकसाध्यकत्वस्य स्वस्मिन्प्रसिद्धस्योन्नयनसंभवे कथं तागः तत्र
 हस्यापि स्वहेतुकानुमितिजनकज्ञाने साध्यां शेषव्यापकत्वानविरोधितयापेक्षया दत्ताहृतनत्विति आख्यायां प्रति योगित्वस्यापि तद्व्यभिचारस्यापि
 तत्प्रतिबंधकत्वेति तादृशव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः आह वदतां न व्यानां मतमाह दीक्षितो साध्यव्यभिचारित्वमिति अनुमेयमित्येतेनान्वयः तथा
 चैतदभिप्रायक एव यद्व्यादिग्रंथ इति भावः आख्यायां धर्मत्वमित्यादि अत्र व्याप्तेः साध्यातावच्छेदके तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भतया साध्या
 दशाभावप्रतियोगितं विहाय साध्यातावच्छेदके तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साधितमिति भावः दीक्षितो न व्यादिनि अत्र साध्ये साधनायापकत्वस्यापि व्यभिचा

राम०

रूपतया यद्देसादिग्रंथे अभिचारानुमानाद्यासि विरहानुमानस्य पृथग्वासां भवोत्तरसो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् उक्तरीत्या स्वया प्रकसाधसामानाधि
करणरूपव्याप्तभावसत्त्वाव्यापकसाध्यकत्वस्वचोन्नयनसंभवि एवंसाध्यसंबन्धितेसादिव्याप्तिविरहोन्नयनमपिनसम्पूक्यादिवादेदीप्तिरित्येवतस्याः स्वरू
पसंबन्धरूपावधेदकत्वद्यदितत्वं ह्यपित्वास्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिजावत्साध्यासमानाधिकरणाकत्वरूपतायाव्यवस्थापनेनस्वत्वद्यदितत्वाऽनुगमेन
विशिष्यसाधनतावधेदकानां निवेशनीयतया अभिचारिणिप्रतियोगप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धेः साध्यवद्व्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहोन्नयनम
प्यसमंजसंतदुन्नयनेपिसाधनेविशेष्यविशेषणभावाना पन्नाभिवारसाध्यसामानाधिकरणपोभयप्रकारकस्यानुमितिजनकज्ञानस्योक्तविशिष्टा
भावप्रकारकज्ञानाप्रतिबध्यसंभवेनअभिचारमात्रसाधनेनेवचानुमितिजनकज्ञानप्रतिबंधसंभवेनचविशिष्टाभावोन्नयनस्यनिष्प्रयोजनत्वरतस्मा
दुपाधेव्याप्तिविरहोन्नायकत्वंनसंभवमाशयेनसल्लहताव्याप्तिविरहोन्नायकतयावेति वाकारेणास्मिन्क्षेपास्थांस्त्वयित्वापदेसादिनाअभिचारोन्नायकत्व
पक्षएवनिर्भरुक्तइतिआख्यायाअभिचाराद्यनुमानइतिमेयत्वंवहियभिचारिद्विद्विसामग्रीअभिचारित्वादित्याद्याकारकइत्यर्थः आहोतिनचसाधनेसादिग्रंथ
मध्वैवतद्वावार्थमाहेत्यर्थः अतएवव्याप्तिविरहोन्नयनेपिसाधनाभाववद्वृत्तित्वाधितस्याभिप्रेतत्वादेवम्लेऽहृत्तिगगनादेरितिबहुतपाठइत्याशयेनाह
गगनादेरितिबहुचित्गगनादवित्सेवपाठः गगनादेरपीतिपाठे अहृत्तिगगनादवित्यादिनेतिशेषः दूषणसाध्याप्रकृतं वक्ष्यतीतिअन्यथासाध्यअभिचाररूप

साध्यस्य गगनादावसत्वेन साध्याप्यकत्वस्य मारामसंगतस्यादिति भावः आतिविरहो न यन एव तदुपाधित्वस्याभिप्रेतत्वे संयोगो साधनव्यापकतादिति न
 संगच्छते साधनवति गगनादौ संयोगभाववद्वृत्तित्वस्याभावात् अहरीधितौ व्यभिचारस्य चेति व्यभिचारस्य रसादशाया मिति अयोगो लकृन्निधने च धूमव्य
 भिचारस्य रसादशाया मित्यर्थः एवं च मल्लेऽपाधिरित्यस्या त्वयहेन व्याप्तिधीप्रतिरोधक इत्यर्थ इति ध्येयं व्याख्यायां अयोगो लकृन्निधादि तस्या च यद्भूदतादौ
 धूमाभाववद्वृत्तित्वे हीतं तत्र बद्धभाववद्वृत्तित्वमपि वर्तत इति तस्य ध्यापकत्वमिति भावः अस्मैव साधनाभाववद्वृत्तित्वस्यैव अत्र साधने आर्द्धधनव्यभिचाररू
 पसाधने व्यभिचारः धूमव्यभिचारव्यभिचारः तत्साधनेति आर्द्धधनव्यभिचाररूपसाधनेत्यर्थः संभवात् तत्र संभवात् आर्द्धधनव्यभिचारित्वधूमव्यभिचारत्वव्यभिचा
 रित्वस्य भाववद्वृत्तित्वव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारानुमाने आर्द्धधनव्यभिचारित्वाभाववद्वृत्तित्वस्योपाधेः संभवादिति यावत् तथा विधेति साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपे
 त्यर्थः अस्य आर्द्धधनादेः तस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः तत्रापि आपत्ताभावसाधनेऽपि सत्वेऽपीति संयोग इत्यादि साधनव्यापकतासंभवादिति संयोग एव तदसत्ते नय
 भिचारादिति भावः पदार्थमिति पूर्वपक्षोक्तस्योपाधेः सत्यपि स्योक्त्यापकतया ह्यकत्वे सत्यपि पक्षेऽनुज्ञावनापत्तिरूपस्य विराकस्यार्थमित्यर्थः व्यभिचारो
 नायकत्वेनेति सावधारणांतराऽऽक्तस्यैव निराकरणं हीधितौ सिद्धेरिति याची नमते विरुद्धहेतुद्वयपराप्रशंभयोरेकतरं वाध्यमिति यायेनाप्रामाण्यसंशये हेतुद्व
 ये व्यभिचारसंशयद्वारा साध्यतदभावयोर्मनससंशयरूपजननेन सत्यपि पक्षस्यैव सत्तादिति भावः अनुसंधिधोपाधि नोक्तरीत्या सत्यपि पक्षे विच्छेदसंभवे

न किं तेनेत्यसंगतमत आह व्याख्यायां तथा चेति संवलनाधीनेति अनपरे कतरमित्याद्युक्तरीत्येति भावः सत्यतिपक्षेति उक्तरीत्येसादिः अस्मृणा तेने
ति उपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयेपि प्रतिहेतुसंवलनाधीनव्यभिचारसंशयानपाद्यादिति भावः दृष्टात्वाभावात् दृष्टात्वाभावेन वैफल्यत
अनुमितिप्रतिबंधेनेवेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्भवेत्यादि एवकारेणोक्तरीत्या व्यभिचारसंशयाद्वारादृष्टकत्ववच्छेदः सत्यतिपक्षविच्छेद इति सा
स्फारडुमिति प्रतिबंधेन सत्यतिपक्षोन्नायकत्वस्यासुस्मात्वादिति शेषः तथा च सत्यतिपक्षविच्छेदरूपसंदिग्धोपाधिफलभावेन संदिग्धोपाधिवैफल्यतवापि उ
परिमितिभावः आहति संदिग्धोपाधिवैफल्यनिरासार्थमाह सत्यः तदस्योक्तो व्यभिचारस्तूक्तो ततः निरुक्तव्याप्त्यादिस्पृष्टः न स्यादित्यनेष्टावने संभवात् एवमिति
समानेति इह च सामग्रीविशेषां समानत्वं प्रकृतसाध्यानुमापकहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मन्याज्ञानजनकसामग्रीसमानकालीनत्वं पक्षधर्मताज्ञापकेति पक्षधर्म
तयाज्ञापकत्वार्थः हीधितौ सत्यतिपक्षोन्नायकत्वपेति प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबंधकस्य साध्याभावव्याप्तिपक्षधर्मन्यात्वव्यतिरेकज्ञानस्य जननेत्यर्थः
व्याख्यायां प्रतिवध्यपरामर्शेति प्रतिवध्यप्रकृतसाध्यानुमितिजनकप्रकृतसाध्याहेतुपरामर्शेत्यर्थः एवमत्रेपितदुन्नायकत्वं सत्यतिपक्षस्य बाधस्य बोद्धाव
कत्वं हीधितौ व्याप्तादिप्रतिसंधान इति निरुक्तसामग्रीसमवधानेवेति शेषः व्याख्यायां तदुन्नपनात् उक्तान्यतरोन्नपनात् हीधितावुमिति प्रतिशेधादिति
सत्यतिपक्षोन्नपने साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानेन बाधोन्नपने च साध्याभाववत्तत्त्वज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधादिति भावः अथोपाधेस्त्यतिपक्षोन्नायकत्वेना

भा. प्र.

पिरोवत्वेन लोभः सत्यतिपक्षे तदुद्भवानुपपत्तिरूपदोषो दुर्वार एवेति चेन्न पक्षद्वयतत्वे साध्यव्यपकृतसंशये च तदनुद्भव इव सत्यतिपक्षेऽपि तदनुद्भवने
 इष्टापत्तेः अभिचारोन्नायकतामात्रेण ह्यक्षकत्वादिति मते साधनव्यापकत्वग्रहदशाया मुक्तदोषस्येष्टापत्तेः परिरहणीयत्वादिति दिक्। उपलक्ष्यतापरत्वप
 सहमान आह वक्तृत्वमिति निश्चित्य हसंभवादिति उक्तोपाधिव्यतिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभावासाधकतया तदुपाधिना सत्यतिपक्षोन्नपनासंभ
 वेऽपि धर्मोदयमिति चारी पर्वते तत्त्वमभिचारित्वात् इत्यत्र वदिति रीत्या तस्मात् ~~सत्यमिति पक्षे~~ अभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधनेऽसाधारण्यपानवका
 शेन अभिचारेण न संभवादिति भावः तस्य असाधारण्यविपर्ययस्य रीधितो सत्यतिपक्षोऽत्रायकत्वं तस्य ह्यक्षकतावीजत्वं आख्यायां तत्रापि तस्य ह्यक्षकतावीज
 त्वेऽपि तत्ताभासत्वं असाधारण्यविपर्ययस्याभासत्वं सत्यतिपक्षेति असाधारण्यस्य नुष्यते शाकपाकजत्वादेः सश्यामो मित्रातनयत्वादिसादो सत्यतिपक्षोऽत्रायक
 स्यापि शाकपाकजत्वादेः स्यादिति निरुक्तप्रकारात् सत्यमिति भावः तदुन्नयनोपपत्तिरिति तस्यावसश्यामो मित्रातनयत्वादिसादो शाकपाकजत्वादेः निरुक्तप्रसत्वेन
 न तस्याभासत्वमिति भावः न चैवमपिकाकः श्यामो मित्रातनयत्वादिसादो तस्याभासत्वापत्तिरुद्वाततत्र तस्य निरुक्तप्रवत्वाभावादिति वाच्यं सत्यतिपक्षोन्नयनो
 पयिकरूपवैकल्यमाह याभासतायाः प्रष्टव्येति तत्र तस्य अभिचारोन्नायकतया ह्यक्षकत्वेन तदुन्नयनोपयिकरूपवैकल्यभावेनाभासत्वाभावात् उपाधित्वं सु
 दृढं अतएवानुपदं वक्ष्यति रीधितिरुत्पन्नपदोऽन्नायकतया ह्यक्षकत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनोपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वप्रयोजकमिति पक्षद्वयविवेति

राम०

पर्वतोद्धमवाचनेरित्यादावाद्धेनादाविमर्थः एतदिति प्रतिपक्षो न यनो पयिकुमिसक रूपमत्वमिसर्थः अस्तीतिसमंतविरहादिति भावः तस्यापि पसवसुपाधे
रपि एतदिति निरुक्तप्रमातामूमेत्यर्थः अभिहितं यदभिहितं विशेषतश्चिंतितं एवं च तदयमिसाद्युक्तौ च यत्रेति द्वयं गंधवदिसादौ अवच्छेदकावच्छेदेनानु
मितेरपिसामानाधिकरण्यावगाहित्वादाह व्याख्यायांतन्मात्रेणोति दीधितौ पस्यायावर्तकेति पक्षायापकेत्यर्थः आभासत्वमिति पृथिवीत्वादेरित्यादितद्विरहे
रादृशपृथिवीत्वादिविरहेण पक्षैकदेशेतादृशोपाधभाववति ज्ञादौ रात्यति पक्षे हि साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानसंपादनेन साध्यासिद्धिप्रतियोगेऽपि एकदेशांत
रे पृथिव्यादौ अप्रत्यूहत्वादितिसामानाधिकरण्यमात्रेण विशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिवुद्धेरविरोधित्वादिति शेषः तथा च यत्र इत्यत्वादिसा
मानाधिकरण्यमात्रेण गंधाद्यनुमितिसंबन्धे पक्षायापकविपर्ययस्य पृथिवीत्वादेरुपाध्याभासत्वं इत्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानेपि
तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण द्वयं गंधवदिसाद्यनुमितेरुपादिति भावः विरोधित्वादितिसामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिवुद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्ट
बुद्धावपि विरोधित्वादिति शेषः तथा च इत्यत्वाद्यवच्छेदेन गंधाद्यनुमितौ कविद्वयादौ गंधाद्यभावोन्नायकं पृथिवीत्वादिकमुपाधिरेवेति भावः ॥ व्याख्यायां स
मवादिती पृथिवीत्वादिना पृथिवीतरमेवादनुमितिर्ज्ञानादिति भावः नाभासत्वइति पूर्वसाधने व्याप्तिग्राहकबलवत्तरानुकूलतर्कसत्वे प्रतिहेतो पूर्वसाधन
व्यतिरेकस्य वस्तुगतोपाधित्वादिति भावः तंत्रप्रयोजक इति वक्तुमिति पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्योपाधित्वानुपाधित्वनियतत्वाभावोक्त्या तत्राभासताप्रयोजकत्वाभा

भा. प्र.

हृदये विरचितं
श्रवणेन सिद्धं ३॥६

2006
2006

वस्पाप्यर्थतुक्तत्वादिति भावः ननु तेन शब्देनैव तत्कुतो नोक्तमत्र आह विशेषनिषेधेति तेन शब्देनैव तस्योक्तवित्यादिः सर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्याभासता योजन कत्व नि
षेधेऽर्थः शेषेति पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्योपाधित्वेनोपाधित्वेन योजन कत्वस्यार्थः निषेधतीति तत्राच तेन शब्देनैव तस्योक्तौ शेषाभ्यनुज्ञानेनैव धस्यावेक्षितस्यालाभेन ते
न शब्देनैव तदुक्ताशब्दांतरेण निषेध इयं शब्दार्थतश्चोक्तमिति भावकिनेतीति वकिनेत्यादिनेत्यर्थः दीधितौ स्यापनायां यथ मंसाधने प्रतिहेतौ धूमाभावा
साधकं व्याख्यायां वदन् भावस्येति सर्वसाधनव्यतिरेकस्येत्यादि प्रसंगादिति धसाभावरूपसाध्यापकत्वेन तस्यानुपाधित्वेष्टापने संभवादिति भावः प्रति
हेतौ धूमसाधकं आर्धेन स्येति प्रतिश्रुपाधे रित्यादि प्रसंगादिति तस्योपाधिता यामविवादेनेष्टापने संभवादिति भावः दीधितौ परंतिति असाधुपाधित्वेन नोद्भाव
इत्यत्रिमेणा वचः अतः सर्वसाधनव्यतिरेकः तत्र हेतुवक्ष्यतिकथकसमवयवादि तिसमयः विचारे इह मुद्राव्यभिदनेति निरार्थः तादृशसमये बीजमाह सर्वसाधन
व्यतिरेकस्येत्यादिना केवलावृत्तिरिति पूर्वहेतौ सर्वसाधनव्यतिरेकस्याप्रसिद्धा प्रतिहेतावुपाधित्वेनेद्भावनसंभवात्तस्य त्रिपक्षमात्रेणोद्भवस्य तत्राह व्याख्यायां
व्यतिरेकिता इति दीधितौ सर्वत्रैति व्यतिरेकिताः सर्वहेतौः प्रतिहेतुमात्र एव व्याख्यायां उपाधित्वसंभवात्तुपाधित्वेनोपजावनसंभवात्तनोपाधिः नोपाधित्वेनोद्भावनसं
भावनायोगः साध्यापकत्वात् धूमाभावरूपसाध्यापकत्वात् दीधिताभासत्वेपीति पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येति अनुवक्ष्यते वक्तव्यतासाध्यापकत्वेपीत्यर्थः
स्थापनायाः पूर्वहेतौ विशेषेति अभिचारेत्यर्थः ननु तद्गृह्येवकार्यः एतदेवाह वक्तव्यतासाध्यापकत्वेतद्गृहेवा

राम०